SC
p|9|8|1

पारमहंस्यधर्ममीमांसा ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजक श्रीमच्छिवानन्दतीर्थस्वामि

करकमलसंजातेन

सच्चिदानन्दतीर्थाख्येन भिक्षुणा

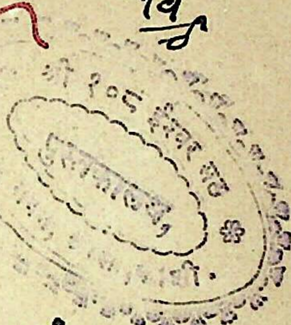
संग्रथिता

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयः

श्रीरङ्गम्

पारमहंस्यधर्ममीमांसा ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजक श्रीमच्छिवानन्दतीर्थस्वामि

करकमलसंजातेन

सच्चिदानन्दतीर्थाख्येन भिक्षुणा

संग्रथिता

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयः

श्रीरङ्गम्

दण्डादिचिह्नं ह्यपरोक्षबोधलाभावधि स्वीकरणीयमेव ।
इति स्वयं देशिकसार्वभौमो दण्डेन संबोधयतीव लोकम् ॥

FOREWORD.

In obedience to the wishes of the author of this booklet I write this Foreword introducing it to the public, though in my opinion, the closely reasoned arguments and the inevitable conclusions arrived at in the Booklet itself fully justify the necessity and the opportuneness of the publication. These are days when the wise maxim:—

> "A little learning is a dangerous thing,
> Drink deep or taste not the Pierian spring"

is conveniently forgotten and every one with a smattering of knowledge considers himself to be an authority on all subjects affecting the well-being of the Hindu Society. But, in spite of the degeneracy of this Kali age, the reverence and esteem for the Srutis and Smritis are so ingrained in the very blood and tissues of the Hindus that they hesitate considerably before agreeing to anything which has not got the sanction of the Srutis and Smritis behind it.

Knowing full well this deep-seated inherent nature of the Hindus, the modern-day so-called educated reformers who wish to introduce their new-fanged hobbies try to twist and torture the texts to suit their own whims and fancies and pose themselves as mere expounders of the Srutis and Smritis and not as reformers introducing unwanted and fanciful innovations. This is nothing but the Devil quoting scripture to suit his end. Post-puberty marriage, widow-marriage, divorce, levelling of the castes, abolition of untouchability, removal of the Sikha, wiping off of the caste-mark, shaving of the face alone, in short, every pet hobby of these modern wise-acres are proclaimed to have the authority of the Srutis and Smritis so that the gullible folk might follow them implicitly. And strange to say there are found people who follow these false prophets implicitly merely because they find it easy to follow their teachings instead of the hard and fast rules of conduct prescribed in the Srutis and Smritis. And as a sort of balm to their conscience they hug to their hearts the scripural texts as interpreted by these misleading interpreters. This evil is growing fast and is

now spreading even among the highest of the Varnashramas *viz*, the Sannyasa asrama. There has arisen now a cult among the Sannyasis themselves that advocates the abandonment of the Danda and Kamandalu and the Kashaya—the outward symbols of the Asrama, the growing of the hairs on the head and the face, the non-observance of even the Vyasa Puja and the Chaturmasya, the indiscriminate eating and mingling in worldly affairs, etc., etc. And these are advocated not as their own pet fancies or as desirable reforms but as rules of conduct laid down in the Srutis and Smritis themselves to be faithfully followed. The conduct of the great personages of the past such as Sri Sankara, Sri Vidyaranya and others are all criticised as unshastraic and even their own Gurus are thrown overboard by these deceivers. When such teachings begin to cause confusion in the minds of the astikas as to the right course of conduct to be followed, it is time that real scholars of the type of the author of this booklet give out the correct interpretations of the Srutis and Smritis concerned and assert without fear or favour the right conclusions as regards the acharas of the sannyasis, so that at

least the highest asrama with the loftiest ideals may remain unsullied. The author is known to me from his Brahmacharya days when he was studying at Sringeri under His Holiness Sri Chandrasekhara Bharati Swamigal than whom it is impossible to find a greater, a more learned and a more intelligent scholar throughout the land. Having imbibed the learning and culture under such holy auspices, it is no matter for wonder that the author has written this closely-reasoned booklet rebutting *seriatim* the misleading arguments put forward by the sophists and asserting in emphatic terms the correct conclusions as laid down in the scriptures and as interpreted by a succession of mighty intellectual giants of our ancient wisdom. A careful perusal of the booklet will certainly convince every impartial reader of the soundness of the conclusions and will also give him much food for thought.

T. K. Balasubrahmanyam.

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

Of the four Purusharthas, Dharma, Artha, Kama and Moksha, it is well-known that Moksha, liberation from the bondage of births and deaths, is alone Nitya or eternal, and is therefore called the Parama-Purushartha. According to the Sastras, such Moksha or liberation can be attained only by one who, after accepting sanyasa, practises Sravana, Manana and Nididhyasana. The author of Swarajya-Siddhi says शान्तो दान्तः परिव्राडुपरमपरमो ब्रह्मविद्याधिकारी *i.e.*, the Sanyasi is the chief Adhikari for Bramha-Vidya. Just as the Government have laid down that in the High Courts, the Legislative Assembly and Councils, the Judge, the Barristers and the Presidents are to be in a particular uniform dress and headwear, so too the Sastras have laid down that the person desirous of attaining Moksha should practise Brahma-Vidya after accepting sanyasa which is hence termed as the Moksha-Asrama in the Smritis. Although many types of sanyasa are heard of कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंस, तुरीयातीत and

अवधूत, only the Paramahamsa type is being observed in practice from the time of Sri Sankaracharya onwards. It will be seen from the contents of this book that the other types of sanyasa are not permitted during Kaliyuga.

In these days, there are several people who, after accepting sanyasa without practising Sravana, Manana and Nididhyasana in the manner laid down in the Sastras, boast that they have (by themselves) attained the goal of Self-realisation, and give up the external symbols Danda, kamandulu etc. and live a free life according to their mental inclinations. They call themselves Mukhya Páramahamsas, Avadhutas etc., although they continue to keep worldly vyavahara. Not only they lead such lives, but induce others to do the same thing. Further they quote stray passages from the Upanishads in support of their conduct, and even go to the extent of saying that the genuine type of Paramahamsa Asrama with the Danda etc., practised as Vaidika Sishtachara in the country from the time of Sri Sankaracharya is not correct. While in the Avadhuta stage, books are being published

and circulated. People, not acquainted with the Sastras, are liable to be misled by such writings, and might conclude that the Dandi Paramahamsa Sanyasa, which was advocated and observed by Sri Sankaracharya and Sri Vidyaranya Swamis, and which has come down as sampradaya since their time, is not correct, and that the new type without the Danda or the Avadhuta is the correct type advocated by the Sastras. It is just to remove this veil of cloud now hanging over the heads of the Dandi Paramahamsas that Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal has written this new book, Paramahamsya-Dharma-Mimamsa. In this book, the author has interpreted passages contained in the Narada Parivrajakopanishad and other Upanishads without conflicting one another, at the same time in accordance with the Prachina Vaidikasampradaya in vogue in the country. His contention is that the Danda etc., should be maintained by a Paramahamsa till he attains अपरोक्षात्मज्ञानं *i. e.* Self-Realisation in practice, and this has been supported by many Sastraic proofs. He has also explained till what time and how Sravana, Manana and Nididhyasana are to be practised.

The two types of Paramahamsas, Vidvat and Vividisha recognised by the Sastras, have been described elaborately in this book. At the present day many types of sanyasis are to be seen each following a type of conduct peculiar to himself so-much-so the average man is left in doubt as to who the real Vaidika Sanyasi is and who is not. This book ought surely to be gone through by all such people who are not in a position to distinguish the right type from others.

परमहंसस्य दण्डधारणं विविदिषायां नित्यं विद्वत्तादशायां तु कृताकृतम् ।

This sentence from Dharma Sindhu clearly shows that in the Vividisha stage, the Danda is essential.

The author of this book, Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal, has lived in the Sringeri Mutt for a long time, and has learnt Vedanta at the feet of the present Jagadguru, His Holiness Sri Sankaracharya. Hence the opinions expressed and the interpretation of the Sastraic texts contained herein will not in any way con-

tradict with Sastraic principles and Sishtachara. This will be evident to all those who go through this book.

KRISHNARAYAPURAM 29th December 1935.	}	श्रीरामतीर्थस्वामिनः

॥ भूमिका ॥

विदितचरमेव नामेदं विश्वेषां विदुषां यत्किल कैवल्यमेव विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दसन्दोहलक्षणं सर्वैराशंसनीयतया पुरुषार्थशब्दो मुख्यया वृत्त्या गोचरयति, धर्मादींस्तु गौणीं वृत्तिमवलम्ब्यैव गोचरीकरोति शब्दोऽयमिति च । न हि खलु नित्यं पुरुषार्थं अर्थयमानानां अभ्यर्थनां सार्थकयितुं समर्थो भविष्यति कश्चित् अर्थो वा धर्मो वा। कथमिव हि नाम प्रत्यक्षमेव प्रतिक्षणं प्रक्षीयमाणाः खल्वमी धर्मादयः मुमुक्षोराकांक्षां प्रगल्भन्ते प्रशमयितुं, अन्तरा कैवल्यम् । कैवल्यात्मकमोक्षोऽप्ययं नित्यप्रवृत्तनिगमान्तसीमान्तगतनिरवद्यमहावाक्यानुसन्धानजन्यानिर्विकल्पकब्रह्मसाक्षात्कारादेव निष्पद्यते निष्प्रत्यूहम् । कैवल्यसाधनधुरीणाः प्रधानाधिकारिणश्च यद्यपि संन्यासिन एव, तथाऽपि तन्मध्ये विपुलविपुलवेदान्तकान्तारान्तरितकमनीयमहावाक्यकल्लोलिनीकलितवासकलहंसकुलोत्तंसायमानाः परमहंसा एव प्रधानतमाः फलभाजश्चेति निश्चप्रचमिदं जगतीतले नितान्तमेव । न हि विधिदत्तविवेचनवैदग्धीकं कलहंसपोतमन्तरा निरन्तरसंसृष्टे नीरक्षीरे निष्कृष्य विवेचयितुं व्याप्रियते कश्चिदन्यजातीयः काको वा घूको वा । न च खलु निरन्तरवेदान्तकान्तारान्तरालकृतसंचारान् नितान्तनिर्मलस्वान्तान् शान्तान् नियमिकुलावतंसान् परम-

हंसानन्तरा निरन्तरसंसृष्टरूपे आत्मानात्मनी विवेचयितुं वा निष्कृष्टमात्मस्वरूपं अपरोक्षीकर्तुं वा क्षमते विचक्षणोऽपि नाम कश्चित् कुटीचको वा बहूदको वा अन्यो वा । तेषां हि तपःप्रधानतया निरन्तरविचारस्य दुर्निष्पादत्वात् । अत एव भणति स्म भगवान् सर्वज्ञात्ममुनिः—

सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरयं परिव्राट्
मुण्डः शुचिः परमहंस इति प्रसिद्धः ।
ज्ञानाय साधनधनेषु नियुज्यमानः
प्रायेण बुद्धिपरिपाकमवाप्स्यतीह ॥ इति ।

एतादृशैर्वाक्यैः तदुपष्टब्धैर्निगमान्तवचोभिरपि दण्डवत्त्वमुण्डितत्वादिकमेव बहिरङ्गलक्षणं परमहंसस्येति विस्पष्टं व्युत्पाद्यते । शमदमादिमत्त्वरूपं अन्तरङ्गलक्षणं तु प्रतिनिबन्धमपि निबन्धकाराः विस्पष्टमेव व्युदपीपदन्निति न वयं तन्निरूपणेन पिष्टं पेषयितुं अभ्युत्सहामहे । बहिरङ्गलक्षणं तु स्मृतिपुराणवाक्येष्वेव भूयस्तरां व्युदपादि । तदुपबृंहितेषु काचित्केषु नारदपरिव्राजकाद्युपनिषद्वाक्येषु च विरलविरलतयैव तत् प्रत्यपादि ।

अत एव हि केचित् आधुनिकाः परमहंसंमन्याः अशिक्षितशास्त्रमर्यादाः, स्वप्रतिभामात्रप्रवणतया नारदपरिव्राजकाद्युपनिषदां ऐदम्पर्यमनवबुध्यमानाः अधिजिगांसन्ते आचार्यनिरपेक्षमुपनिषद्वाक्यानि, आरिप्सन्ते तासां अपार्थाविष्करणाय, आशि-

श्रयिषन्ते अशास्त्रीयान् संप्रदायान्, अतिलिलंघयिषन्ते परम्परीणां पारमहंसीं पद्धतिं, विवर्जयन्ते दण्डकमण्डल्वादीन्, विनिर्मिमते स्वोपज्ञानि ग्रन्थहतकानि, प्रचारयन्ते प्रत्यग्रप्रत्यग्रानाचारविशेषान्, प्रतारयन्ते च परिशोचनीयान् पामरान्, किं बहुना धर्मपुरुषस्यैव मर्मवेदनां निर्मिमाणाः स्वैरं सञ्चरन्ते। तदिदं सर्वं अध्यक्षीकुर्वाणस्य कस्य वा सचेतसः पचेलिमं हृदयं न दूयेत ? सनातनधर्मसरणिमेनां संप्रदायागतामपि समतिलंघयतां श्रौतवर्त्मातिलंघनजङ्घालानां एतादृशानां आचारविशेषानेव हन्त ! केचिदुत्तानदृष्टयो भूयस्तरां बहुमन्यन्ते, प्रतिपद्यन्ते च केचित अदसीयानाचारविशेषान् अतिनिर्बन्धेनापि, अन्धगोलाङ्गूलन्यायमनुरुन्धानाः। तामिमं नवीनसंप्रदायं दाक्षिणात्येष्वपि सांप्रतं संप्रवर्तमानमनुवीक्ष्य तत्परिजिहीर्षाप्रणुन्नान्तरङ्गा वयं, साधीयसामुपकारौपयिकतया पारमार्थिकीं पूर्वाचार्यपरम्परीणां पारमहंसीं पद्धतिं प्रबन्धेऽस्मिन्प्रत्यपीपदाम। यद्यपि पारमहंसीं वृत्तिमवलम्बमानानामस्मादृशानां, विषयेऽस्मिन् औदासीन्यमेव समुचितं, तथाऽपि प्रकृतविषये संशयालूनां संप्रतितनानां केषांचन साधुजनानां परमहंसधर्मपारमार्थ्यं प्रतिपित्समानानां प्रार्थनाशतेन प्रणुन्ना वयं तत्प्रतिरोद्धुमप्रभविष्णुतयैव प्रबन्धनिर्माणेऽस्मिन् प्रावर्तिष्महि। न चैतदनुचितं मन्यामहे यत्किल साधुजनानां संशयापनोदन नाम। न च संप्रति संप्रवर्तमानां धर्मलुप्तिं सन्ततमेव सन्तन्यमानां लोचनगोचरीकुर्वाणा वयं प्रसङ्गेऽस्मिन् औदासीन्यं प्रतिपत्तुं प्रभवामः। कथमिव नाम समुत्सहेत कश्चित् ऐदं-

युगीनोऽपि सन् अभिज्ञोऽप्यनभिज्ञवदेवात्मानमादर्शयितुं लोके अन्तरा ब्रह्मवेदिनम्। यद्यपि विश्वेश्वरीयादिषु यतिधर्मनिरूपण-परेषु निबन्धवरेषु निःसन्धिबन्धं नियमिधर्माः भूयस्तरां विस्तरेण प्रास्ताविषतैव, तथापि क्वाचित्कश्रुतिवाक्यशकलान्यवलम्ब्य तादृशप्रामाणिकग्रन्थेष्वपि अप्रामाण्यमापिपादयिषमाणानां अधुनातनानां असाधीयांसमिमं व्यवसायमालक्ष्य प्रक्षुभितान्तरङ्गा वयं तत्प्रतिक्षेपपुरस्सरं प्राचीननिबन्धानां प्रामाणिकत्वप्रतिष्ठापनार्थमेव सांप्रतमुपाक्रंस्महि। तस्मात् अनिदंप्रथमप्रवृत्तवैदिकमार्गाध्वनीनानां साधीयसां अकुतोभयसंचारेऽप्यस्मिन् वैदिकाध्वनिकेऽपि खल्वमी अन्तरायाः समजनिषतेति तानेतान्निरसितुमेव आस्माकीनोऽयमुद्यमः, न तु पुनरपूर्वार्थसंप्रथने इति विदांकुर्वन्तु नाम विपश्चिन्मणयः इति।

पारमार्थिकपरमहंसानां पादपङ्केरुहपरिचर्याप्रवणः

स्वामी सच्चिदानन्दतीर्थः।

अज्ञानान्धतमिस्रभेदनकलावैदग्ध्यविश्रान्तिभूः सच्चिन्मात्रशिवाभिनवनृसिंहाख्यां वहञ्शंकरः ।
मन्ये दण्डकमण्डलूपकरणैः शिष्यैश्चतुर्भिर्वृतः श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्रतुलया भूयोऽवतीर्णो भुवि ॥

॥ श्रीः ॥

पारमहंस्यधर्ममीमांसा ॥

श्री गणेशाय नमः

निगमनिकुरुम्बभास्यं नित्यानन्दानुभूतिलसदास्यम् ।
वन्दामहे गजास्यं ब्रह्मेन्द्राद्यैर्महात्मभिरुपास्यम् ॥

यस्यानुग्रहलेशबीजकलनाच्चित्तस्थली मामकी
वैराग्याम्बुनिषेचनादनुदिनं प्राप्ता प्रबोधाङ्कुरम् ।
यस्यानुस्मरणादयं च शनकैः शाखोपशाखान्वितो
भूत्वा मोक्षफलं प्रदास्यतितरां जीयात्स मे सद्गुरुः ॥

यस्याः प्रशस्तकरुणापरिणामभूम्ना
संयोजितोऽस्मि जगतीगुरुपादमूले ।
भाष्यामृताब्धिलहरीषु च शांकरीषु
संस्नापितोऽस्मि कलये जगदम्बिकां ताम् ॥

श्रीचन्द्रशेखरगुरोर्ध्यायंध्यायं धिया पदाब्जयुगीम् ।
कश्चन तदीयदासः कलयति कर्मन्दिधर्ममीमांसाम् ॥

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति विधिमनुरुन्धानानां, अधीतसांगस्वाध्यायानां, तदर्थावगतिपूर्वकं च नित्यनैमित्तिककर्माणि अविकलमाचरतां, क्रमेण च विशुद्धचेतसां, वीतरागाणां, शमदमादिसाधनसंपत्तिमतां सांसारिकबन्धजिहासया तदुचितमुपायमनुचिन्तयतां च पुरुषधौरेयाणां अनुजिघृक्षया प्रववृते भगवती श्रुतिः "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादिरूपा । इदं च श्रुतिवचनमुपलभमानोऽयं पुरुषधौरेयः श्रवणादिकं किंरूपं? कथं च तदनुष्ठानं? कस्तत्र अधिकारी? इत्यादिकं जिज्ञासते । तादृशस्यैव मुख्याधिकारिणोऽनुग्रहाय भगवान् वेदव्यासः, तदाशयदर्शिनो भगवत्पादाः तदनुयायिनो विद्यारण्यप्रभृतयश्च महामहिमानः सूत्रभाष्यतद्व्याख्यादिरूपान् बहून् निबन्धान् निबबन्धिरे । तत्र श्रवणं नाम सर्वेषामपि वेदान्तानां अद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति तात्पर्यनिर्णायकोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिलिंगानुसन्धानपूर्वकं क्रियमाणो विचार एव । मननं नाम विचारितार्थस्यैव युक्ति-

भिरनुचिन्तनम् । श्रवणमननाभ्यां निर्धारितस्यार्थस्य अनन्यचित्ततया अनुसन्धानमेव निदिध्यासनं नाम । अत्र च वेदान्तविचाररूपश्रवणस्यैव त्रयाणां मध्ये प्राधान्यम् । वेदान्तवाक्यानामेव ब्रह्मसाक्षात्काररूपप्रमांप्रति करणतया तादृशप्रमाणवाक्यविचाररूपश्रवणस्यैव अभ्यर्हितत्वात् । मनननिदिध्यासने तु वेदान्तवाक्यप्राबल्यमनुद्धाल्य मनोवृत्तिप्राधान्येनैव प्रवर्तेते इति कृत्वा तयोरुपसर्जनत्वमेवेति वदन्ति सांप्रदायिकाः । युक्तं चैतत् । मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयासंभावनाविपरीतभावनारूपप्रतिबन्धकद्वयनिरासकत्वेनैव उपयुक्ततया वेदान्तविचाररूपश्रवणं प्रत्येव उपष्टम्भकत्वात् । अत एव सिद्धान्तसूक्तिमञ्जर्यां श्रवणविधिप्रस्तावे—

विचारस्य विचार्यार्थनिर्णयं प्रति हेतुता ।
अपरोक्षप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुता ॥

प्राप्तैव किन्त्वनियता भ्रान्तिः प्राप्तान्यसाधनैः ।
ततो नियम इत्याहुः सर्वे विवरणानुगाः ॥

इत्येवं अपरोक्षप्रमाकरणभूतस्य विचारितवेदान्तवाक्यस्यैव साक्षात्कारहेतुत्वमाम्नातम् । सिद्धान्तलेशसंग्रहेऽपि—

"वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं न अप्राप्तं, अपरोक्षवस्तुविषयकप्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्वस्य प्राप्तेः शाब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनात् । तदर्थमेव हि तत्प्रस्तावः" इत्यादिना श्रवणस्यैव साक्षात्कारहेतुत्वमभ्युपगतम् । इदमेव च मतं विवरणाचार्यविद्यारण्यप्रभृतयः साम्प्रदायिका अन्ववर्तन्त । केवलमननस्य वा निदिध्यासनस्य वा साक्षात्कारहेतुत्वानभ्युपगमात् । अत एवोक्तं पञ्चदश्याम् ।

वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्रागपरोक्षावभासिते ।
करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ इति ।

अत एव चोक्तं सर्वज्ञात्ममुनीश्वरचरणैः संक्षेपशारीरके—

स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखा
वेदान्तभूमिगतमादरपालितं च ।
संन्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं
साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥ इति ।

अपि च—

'परिपक्वमतेः सकृच्छ्रुतं जनयेदात्मधियं श्रुतेर्वचः'

इति वचनानुसारेण मनननिदिध्यासनाभावेऽपि श्रवणमात्रादपि अपरोक्षज्ञानं कस्यचिन्मुख्याधिकारिणो भवितुमर्हति इति विज्ञायते। श्रवणाभावे तु मनननिदिध्यासनमात्रेण अपरोक्षज्ञानं न कस्याप्युदेष्यति। ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणस्यैव प्रधानता साक्षात्कारहेतुता च अवगम्यते। अत एवाह भगवान्भाष्यकारः—"येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान्प्रति आवृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव" इति। एतैश्च वचनैः श्रवणस्यैव प्रधानत्वं, अपरयोः प्रतिबन्धकनिरासकत्वेनैव उपयोग इति विस्पष्टमुपपाद्यते। ननु श्रवणस्यापि प्रमाणासंभावनारूपप्रतिबन्धकनिरासार्थकत्वे समाने कुतस्तस्य इतरापेक्षया प्राधान्यमिति चेत्, प्रमाणभूतवाक्योपष्टम्भादेवेति ब्रूमः। यथा बीजं सलिलं भूमिः इति त्रयाणां वृक्षकारणत्वे समानेऽपि बीजस्यैव प्राधान्यमभ्युपगम्यते, तथा श्रवणमनननिदिध्यासनानां आत्मसाक्षात्कारंप्रति कारणत्वेऽपि श्रवणस्यैव बीजरूपत्वात् प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यम्। एतेषां च अपरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तमनुष्ठेयत्वात् कियन्तं कालमनुष्ठेयाः इति प्रश्नस्यैव नास्त्यवसरः।

अद्यतनास्तु केचन प्राज्ञंमन्याः स्वयमुद्घोषयन्ति । श्रवणस्य फलं मननानुष्ठानयोग्यता, तादृशयोग्यतासिद्धिपर्यन्तं एकवत्सरं, वत्सरद्वयं वा श्रवणमनुष्ठाय तदुपरि तस्य त्याग एव कर्तव्यः । एवं मननस्य फलं निदिध्यासनानुष्ठानयोग्यताप्राप्तिरेव । तदनुष्ठानानन्तरं श्रवणमननयोस्त्याग एव । एवं श्रवणमननयोर्द्वित्रिसंवत्सरपर्यन्तमनुष्ठाने सति परोक्षज्ञानं जायते । तदुपरि निदिध्यासनमेकमेवानुष्ठेयम् । निदिध्यासनेनैव च अपरोक्षज्ञानं जायते इति ।

अत्र वदामः । न हि स्वमनीषिकया यत्किञ्चित्कल्पयित्वा तदिदं शास्त्रारूढमेवेति समर्थनमात्रेण तत्सर्वं शास्त्रारूढं भविष्यति । शास्त्रीयन्यायानुसारेण हि प्रतिपाद्यमाना अर्थाः शास्त्रानुसारिणो भवन्ति । शास्त्रीयेऽर्थे प्रतिपत्तव्ये स्वबुद्धिकल्पिताः युक्तयस्तु कुण्ठीभवन्ति उपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत् । अत एवाह श्रुतिः "नैषा तर्केण मतिरापनेया" इति । भाष्यकारोऽपि बभाषे "कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्काः अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते । तैरप्युत्प्रेक्षितास्सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुं, पुरुषमतिवैरूप्यात् इति । अत एवाह मनुः ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ इति ॥

ननु आधुनिका अपि वदन्ति 'वयमपि शास्त्रीययुक्त्यनुसारेणैव वेदार्थं व्याकुर्मः इति चेत्, तान् पृच्छामः "कथं वेदार्थनिर्णये भवतामधिकार इति । यदि ते वदेयुः वयं शास्त्रान्तरेषु वा उपरितनग्रन्थेषु वा अकृतपरिश्रमा अपि "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति परमसिद्धान्तं जानीमः, तद्बलेन च नारदपरिव्राजकाद्युपनिषद्वाक्यानि व्याचक्ष्महे, तस्मादस्माकमपि वेदार्थविचारे अधिकारोऽस्त्येवेति, । तान्प्रति ब्रूमः । नायं साधुरध्यवसायः । शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैः पूर्वाचार्यैः संगृहीतग्रन्थेषु वेदार्थसर्वस्वस्यापि क्रोडीकरणात्तदनुसारेण प्रवर्तनमेव भवादृशानां न्याय्यं, न तु स्वबुद्ध्या अपूर्ववेदार्थपरिशीलनक्लेशो भवतामुचितः इति । न च पूर्वाचार्याणां वचनविरोधेन स्वबुद्ध्या यत्किञ्चित्कल्पने भवतामधिकारोऽस्ति । अत एव मनुः सर्वशास्त्रप्रमेयपरिपाटीविदामेव वेदार्थनिर्णयेऽधिकारः इति विस्पष्टमाह

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ इति ।

भगवान् भाष्यकारोऽपि सांख्यपक्षप्रतिक्षेपावसरे इद-मेव मानवं वचनमुदाहृत्य एतादृशश्रुतिस्मृतिसारसर्वस्वदर्शि-नामेव वेदार्थनिर्णये अधिकारं स्फुटीचकार । तस्मादप-रिशीलितशास्त्रमर्यादानां स्वप्रतिभासात्रप्रमाणानां स्वेच्छया वेदार्थं व्याकुर्वाणानां विषये किमपरं वदिष्यामः । "यत्र स्वप्रतिभामानं तस्मै श्रीकलये नमः" इति वचनमेव उदाहरिष्यामः ।

ननु श्रवणस्यैव प्राधान्यं इतरयोरप्राधान्यं, इति व्यव-स्थाऽपि स्वबुद्धिपरिकल्पितैव, इति चेत्—मैवं, बृहदार-ण्यके द्वितीयाध्याये मैत्रेयीब्राह्मणे— श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति वाक्यविचारावसरे भाष्यकारैः तदा-शयसर्वस्ववेदिभिः आनन्दगिर्याचार्यैश्च श्रवणप्राधान्यस्यैव कण्ठतः स्फुटीकरणात् । तथा च तत्र भाष्यं—एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः । यदा एकत्वमुपगतान्येतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण, इति । आनन्दगिरिव्या ख्यानेऽपि—श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वादङ्गित्वं, मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रध्वंसित्वादङ्गत्वं, इति अङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृदनुष्ठानेन समु-

च्चितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्कं सिद्धयति। मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैतदुत्पद्यते। मननादिना प्रतिबन्धाप्रध्वंसे वाक्यस्य फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः इति। एवं च मनननिदिध्यासनयोः प्रतिबन्धकनिरासकत्वमेव, श्रवणस्य तु प्रमाणवाक्योपष्टम्भादपरोक्षज्ञानजनकत्वेन प्राधान्यमिति भाष्यव्याख्यानाभ्यामेव स्फुटीकृतत्वात् प्रकृते किमपरं प्रमाणमन्वेषणीयम्?। किञ्च अत्रत्य—भाष्यव्याख्यानाभ्यां अपरोऽपि कश्चन विशेषः स्फुटीकृतो भवति। तथाहि। अत्र "यदा एकत्वमुपगतानि" इति भाष्येण, "यदा श्रवणादीनि असकृदनुष्ठानेन समुच्चितानि" इति तद्व्याख्यानेन च श्रवणमनननिदिध्यासनानां समानकालीनत्वमेव न तु भिन्नकालीनत्वं इत्यपि कण्ठत एव स्फुटीकृतं भवति। ततश्च यथा कश्चिन्माणवकः गुरुमुखात् शाखादिपाठं श्रुत्वा, वयस्यैस्साकं श्रुतमर्थं चिन्तयित्वा, ततःपरं एकान्ते स्थित्वा गुरुमुखाच्छ्रुतस्य वयस्यैः साकं चिन्तितस्य च अर्थस्य एकाग्रचित्ततया अनुसन्धानपूर्वकं गुरुमुखाच्छ्रुतमर्थं ऐदम्पर्येण निश्चिनोति, तथैव प्रकृतेऽपि त्रयाणां सहानुष्ठानं न्याय्यमित्येव भाष्यकाराणामभिप्रायः। न तु कञ्चित्कालं श्रवणं, पुनर्वत्सरान्त-

रितकाले मननं, तदुपरि अनेकसंवत्सरानन्तरं निदिध्यासन-मनुष्ठेयमिति। तथा व्यवधानेन अनुष्ठाने तु, श्रवणादुपरि एकसंवत्सरानन्तरं मनने क्रियमाणे पूर्वं श्रुतार्थः सर्वोऽपि विस्मृतो भवेत्। पुनरपि बहुकालानन्तरं निदिध्यासनारंभे तु क्रियमाणे श्रवणमननाभ्यां प्रतिपन्नः सर्वोऽप्यर्थो विस्मृतो भवेदेव कालव्यवधानात्। तदेवं श्रवणं कदाचित् मननं कदाचित् निदिध्यासनं कदाचिदित्यङ्गीकारे मनननिदिध्यास-नयोः प्रसक्तिरेव न स्यात्। विस्मृतमर्थं कथं मन्वीत ? कथं वा निदिध्यासीत ?।

अत एव भगवान् वार्तिककारोऽपि

श्रवणादिक्रिया तावत्कर्तव्येह प्रयत्नतः।
यावद्यथोक्तविज्ञानमाविर्भवति भास्वरम्॥

इति त्रयाणां समुच्चितानामेव अपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्फुटीचकार।

ननु माणवकदृष्टान्तेन एकान्ते श्रुतार्थस्य अनन्य-चित्ततया अनुसंधानमेव निदिध्यासनमित्युच्यते चेत् तर्हि विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनं, इति प्राचां वचनं विरुध्येत प्रतिदिनं कालविभागेन साधन-

त्रयानुष्ठाने मध्ये विच्छेदप्रसंगात् विजातीयप्रत्ययान्तरित-त्वप्रसंगाच्च इति चेत् अत्रोच्यते । नहि सर्वथा विजातीय-प्रत्ययाभावस्तत्र विवक्षितः अपि तु एकस्मिन्दिने श्रवण-मनननिदिध्यासनानां कालविभागं कृत्वा मुहूर्तत्रयपर्यन्तं निदिध्यासनं कर्तव्यमिति निश्चितं चेत् तदनन्तरं तादृश-क्लृप्तकाले आरम्भप्रभृति समाप्तिपर्यन्तं विजातीयप्रत्ययैः विच्छेदमकृत्वा श्रुतार्थस्य अविच्छिन्नतया अनुसन्धानमेव निदिध्यासनशब्दार्थः। अन्यथा स्वप्नसुषुप्तिकाले विच्छेदस्य अवश्यंभावितया बहुदिनपर्यन्तमविच्छिन्नसजातीयप्रत्ययस्य पूर्वपक्षिणापि दुरुपपादत्वात् । तदुपपादने च निदिध्यासन-समाध्योरविशेषप्रसंगात् । सर्वदा अविच्छिन्नसजातीयप्रत्य-यप्रवाहरूपत्वमेव हि समाधेः अभ्युपयन्त्यभियुक्ताः । यदि माससंवत्सरादिबहुकालस्थायिसजातीयब्रह्माकारवृत्तिरेव नि-दिध्यासनमित्युच्यते तदा समाधिनिदिध्यासनयोः को विशेषः? तस्मात्समाधिनिदिध्यासनयोः पृथक्पृथगेव निबन्धकारैर्निरू-पितत्वात्, तत्तद्दिनगतमुहूर्तादिनियतकालेषु एकाग्रचित्ततया अनुसन्धानमेव निदिध्यासनशब्दार्थः इति अकामेनाप्यभ्यु-पगन्तव्यम् । अत एव विद्यारण्यचरणैः—

निरन्तरविचारो यः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात् ।
तन्निदिध्यासनं प्रोक्तं तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥

इति साधनभूतनिदिध्यासनस्य निरन्तरविचाररूपत्वमेव स्फुटतरमभ्यधायि । फलीभूतनिदिध्यासनं तु अपरायत्त-बोधरूपमिति तैरंगीकृतमिति तु अन्यदेतत् ।

एवं श्रवणमनननिदिध्यासनैः प्रत्यहं समुच्चित्यानुष्ठीय-मानैः यदा निर्विचिकित्सं शास्त्रार्थज्ञानं निष्पद्यते तावत्पर्यन्तमाचार्यसन्निधावेव स्थातव्यम् । स्वयंविचार-कुशलता यदा भवति तदारभ्य परमहंसैः गुर्वाज्ञापूर्वकं पर्यटनमारचय्य— पर्यटनकालेऽपि पुस्तकादिनिरपेक्षतया पुनःपुनः श्रवणमनननिदिध्यासनानि यथासंभवमनुष्ठाय अन्तर्मुखतया स्थातव्यम् । कियत्पर्यन्तमेतेषामावृत्तिः कर्तव्या इति चेत् यावत्साक्षात्कारमावर्तनीयमिति पूर्व-मवोचाम । अत एवाह भगवान् भाष्यकारः— दर्शनपर्य-वसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति" इति । अत एव च परमहंसेषु साम्प्रदायिकीं सरणि-मनुरुन्धानाः बहवः श्रवणमनननिदिध्यासनानि समुच्चित्यैव आचरन्तो दृश्यन्ते । विद्यारण्यचरणा अपि इममेव सिद्धान्तमाश्रयन्ते । अत एव— पञ्चदश्यां " तत्रापरोक्ष-

विद्याऽऽप्तौ विचारोऽयं समाप्यते"। इति। तथा आपरो-क्ष्यावसानत्वाद्भूयोभूयोविचारयेत्।

विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत्।
जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्धक्षये सति॥

इति च अपरोक्षज्ञानपर्यन्ततां विचारस्य प्रतिपादयन्ति। अत एव स्वाराज्यसिद्धावपि

इत्थं संबोधितस्याप्यनवहितमतेर्यस्य बोधो न वृत्तः।
स स्याद्भूयो विचारव्यसनवशमनाः सत्सहायः स्वतश्च॥

इत्यादिना विचारस्यैव अपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्पष्टीकृतम्। किं बहुना। सर्वेऽपि तैर्थिकाः अमुमर्थं ऐककण्ठ्ये-नैव समुद्घोषयन्तीति न वयं पिष्टपेषणार्थमभ्युत्सहामहे। पूर्वोक्तरीत्या भाष्यकारादीनां व्यवस्थामुल्लंघ्य कदाचिच्छ्रवणं कदाचिन्मननं कदाचिन्निदिध्यासनमिति विशकलिततया अनुष्ठाने यथोक्तफलं न स्यादेव। यथा काश्चित् भूमौ बीजं वापयित्वा बहुकालपर्यन्तं जलसेचनाभावेन बीजस्य शुष्क-ताप्राप्त्यनन्तरं तदुपरि भूयोभूयोऽपि जलसेचनं कृत्वा इतः-परमङ्कुरो भविष्यति वृक्षो भविष्यति फलं भविष्यति इति प्रतीक्षमाणः फलेन वञ्चितो भवति, तथैव श्रुतार्थस्य

चिन्तितार्थस्य च विस्मरणानन्तरं भूयो भूयो निदिध्यासनं कुर्वाणोऽपि केवलनिदिध्यासकः क्लेशमात्रफलक एव स्यात्। तस्मान्नूतननूतनवेदार्थाविष्करणे स्वातन्त्र्याभिमानं विहाय मात्सर्यमुत्सार्य प्राचामाचार्याणां चर्यैव विचार्या आर्यैर्मुमुक्षुभिः॥

इतःपरं परमहंसस्य धर्मविषये किं प्रमाणमिति विचारमवतारयामः। आधुनिकास्तु केचन मन्यन्ते— उपनिषदामेव तत्र प्रामाण्यं नान्येषामिति; युक्तिं च आचक्षते। गुरुः शिष्याय औपनिषदान् धर्मानुपदिशेत् इति विधेर्वर्तमानत्वात् तथा शान्तिपाठमन्त्राणां मध्ये य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु इति औपनिषदधर्माणामेव शिष्यैः आशंस्यमानत्वाच्च तादृशोपनिषद्विचारे मुख्याधिकारिणां सन्यासिनां— उपनिषद्वाक्यान्येव परमा गतिः इति। तान्पृच्छामः। उपनिषद्वाक्यान्येव परमा गतिरिति किं उपनिषद्वाक्यादेव प्रतिपन्नं, आहोस्वित् स्मृतिपुराणादिवाक्येभ्यो वा? इति। यदि उपनिषद्वाक्येभ्यः इत्युच्यते, तर्हि कीदृशं तद्वाक्यं। औपनिषदानित्यादिवाक्यमेव तदिति यद्युच्येत तर्हि तस्याप्युपनिषन्मध्यपातित्वात् तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वाक्यान्तरापेक्षा, तस्यापि स्वप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं

वाक्यान्तरापेक्षेति अनवस्थाप्रसङ्गात् उपनिषत्प्रामाण्यमेव दुरवगमम् । "वेदोऽखिलो धर्ममूलं" इत्यादि स्मृतिपुराणादिवाक्यमेव वेदान्तर्गतोपनिषद्वाक्यानां प्रामाण्यं प्रतिपादयतीति चेत्— तर्हि उपनिषद्वाक्यप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं वा किञ्चित् स्मृतिपुराणादिवाक्यानामपि प्रामाण्यस्य त्वया अभ्युपगतत्वेन अस्मदिष्टसिद्धिः । तस्मादनिच्छताऽपि स्मृतिपुराणादिप्रामाण्यस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन उपनिषद्वाक्यान्येव परमा गतिरिति वचनं साहसमूलकमेव ।

॰

ननु उपनिषत्स्वेव निर्णयः कृतश्चेत् स एवानुष्ठेयः तासु न किञ्चिदप्युक्तं चेत्प्रमाणान्तराण्यन्वेषणीयानि, इति वदता पूर्वपक्षिणाऽपि स्मृत्यादीनां प्रामाण्यं किञ्चिदभ्युपगतमेव इति चेन्मैवम् । स्मृत्यादिप्रामाण्याभावप्रतिपादन एव पूर्वपक्षिणामान्तरतात्पर्यात् । श्रुतिवाक्यानां अपूर्वतया कांश्चिदर्थान् स्वप्रतिभानुसारेण कल्पयित्वा सर्वेऽपि धर्माः श्रुतावेव निरूपिताः इति स्वयमभिमन्यमानानां तेषां, अर्थात् स्मृतिवाक्यानामनाकांक्षितत्वेन अप्रामाणिकत्वापादन एव अभिप्रायस्य उन्नेयत्वात् नास्त्येव तादृशानां स्मृत्यादिषु प्रामाण्याभिमानः । न चैवं भंग्यन्तरेण स्मृत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापादनं तेषां युक्तम् । भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादि-

स्वाभाविकदोषबहुलानां सर्वश्रुतिसामरस्यमुपपादयितुमनीशानानां आधुनिकानां श्रुत्यर्थविचारे स्वातन्त्र्यं भगवता व्यासेन नाङ्गीकृतमेव । स्वप्रतिभाऽनुसारेण श्रुत्यर्थविचारे क्रियमाणे सर्वमाकुलीभवेदित्यत्र प्रथमनिदर्शनं प्रकृतपूर्वपक्षिण एव । अत एव स्मृतिपुराणाद्यवष्टम्भेनैव श्रुत्यर्थवर्णने अधिकारं ददौ भगवान्वेदव्यासः। तथा च आह

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ इति ।

किञ्च श्रुतौ व्यवस्था कृताचेत्प्रमाणान्तरं न द्रष्टव्यमिति वचनं अस्मादृशानां नैव न्याय्यम् । अस्मादृशबुद्ध्या स्वातन्त्र्येण विचारे क्रियमाणे विपरीतव्यवस्थाया अपि भानसंभवेन तादृशबुद्धिमनुसरतां अन्धगोलाङ्गूलन्यायापाताच्च । न च "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" इति वचनं कर्मिविषयमेव, न तु उपनिषदेकशरणपरमहंसविषयमिति वाच्यं वेदशब्देन उपनिषद्भागमात्रस्य स्वान्तर्गतस्यापि, अपरिग्रहे कारणाभावात् । उपनिषदेकशरणत्वमेव तत्र कारणमिति चेत्— तर्हि तादृशस्य परमहंसस्यापि भ्रमप्रमादादिदोषाणामवर्जनीयत्वेन तदीयबुद्ध्या स्वातन्त्र्येण विचार्य

निर्णीतस्य श्रुत्यर्थस्य सुतरामप्रामाण्यापत्तिः। अत्र च पूर्वपक्षिण एव उदाहरणम्।

ननु गुरुः शिष्याय औपनिषदान्धर्मानुपदिशेदिति नियमनात् भवदुक्तरीत्या स्मृतिपुराणाद्यवलंबनेन श्रुत्यर्थवर्णने औपनिषदत्वं तेषामपैष्यति किल इति चेत्,— भ्रान्तोऽसि। उपनिषदर्थानामेव स्मृतिपुराणादिषु असंकीर्णतया प्रतिपादितानां स्मृतिपुराणमध्यप्रविष्टत्वमात्रेण तेषां औपनिषदत्वानपायात्। न हि मल्लिकाकुसुममध्यगतत्वापराधेन चम्पकस्य चम्पकजातीयत्वमपैष्यति। तस्मात् स्मृतिपुराणादिगतत्वेऽपि औपनिषदत्वं निष्प्रत्यूहमेव। अन्यथा शारीरकसूत्र, तद्भाष्य, तद्व्याख्यानादिगतानां निर्णीतानां उपनिषदर्थानामपि औपनिषदत्वाऽभावप्रसंगेन, तेषामप्यनादरणीयत्वापातात्। यदि सूत्रतद्भाष्यादीनां श्रुतिव्याख्यानरूपत्वात्प्रामाण्यमभ्युपैषि, तर्हि स्मृतिपुराणादीनामपि श्रुत्यर्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वेन तेषामपि प्रामाण्यमनिच्छताऽप्यभ्युपेयम्। इयांस्तु विशेषः— वेदस्य स्वतः प्रामाण्यं, स्मृतिपुराणयोस्तु तन्मूलकत्वात्प्रामाण्यमिति सुगमोऽयं राजमार्गः। अपि च,— पुराणादिषु परमहंसधर्माः बहुशः श्रूयन्ते। यदि तादृशवाक्यानां

अप्रामाण्यमिति व्यासाभिप्रायः स्यात् तदा व्यासाचार्यः पारमहंसस्यधर्मान् किमिति पुराणादिषु व्यपदिशति ?। तस्मात्परमहंसधर्माणां पुराणगतत्वाऽन्यथानुपपत्त्या पुराणगतपरमहंसधर्माणामपि आदरणीयत्वमेव तन्मध्यगतानामपि तेषां औपनिषदत्वं च निष्प्रत्यूहमेव। ननु श्रुतिविरुद्धा अपि केचिदर्थाः स्मृतिपुराणादिषु उपलभ्यन्ते ' कथं तेषां आदरणीयत्वं ? इति चेत् सत्यम्। तादृशविरोधाविरोधौ नास्मादृशैः अकृतप्रज्ञैः प्रतिपादनीयौ। अस्मादृशानां अशिक्षितबुद्ध्यनुसारेण श्रुतिस्मृत्योः विरोधोद्भावने क्रियमाणे बुद्ध्यनुसारेण सर्वं विरुद्धमेव प्रतिभासेत। तावन्मात्रेण कथं विरुद्धता तयोरध्यवसीयेत। अत एव महान्तः सर्वज्ञकल्पाः जैमिनिव्यासप्रभृतय एव श्रुतिस्मृतिविरोधतत्समाधानादिषु प्रावर्तन्त। तथा चाह जैमिनिः— 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं' इति। तत्प्रदर्शितन्यायानुसारेणैव सर्वज्ञकल्पाः विद्यारण्यप्रभृतयोऽपि विरोधपरिहारादिकं आविरकार्षुः। तादृशानां वचनानुसारेण गमनमेवास्माकं न्याय्यं न तु तादृशानामपि शिक्षणम्। अथवा आधुनिकाविद्याभ्यासक्रमानुसारिणां गुरुवाक्यतिरस्करणमपि कालेऽस्मिन् नात्यन्तमद्भुतं नाम। स्मृतिपुराणाद्यवष्ट-

म्भेनैव श्रुत्यर्थो वर्णनीयः इत्यत्र सर्वज्ञो भगवान् भाष्यकार एवास्माकं प्रथमनिदर्शनम् , तथा चाहुः—

तामष्टादशधा दृष्ट्वा शंकरः सूतसंहिताम् ।
चक्रे शारीरकं भाष्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ इति ।

तदेवं सर्वज्ञेन भगवता भाष्यकारेणापि सूतसंहितादिपुराणवाक्येभ्यः श्रुतितात्पर्यं निर्णीयैव भाष्यं रचितमिति स्थिते अद्यतनानां प्राज्ञंमन्यानां श्रुत्यर्थकरणे स्वातन्त्र्यकोलाहलस्तु कालकौटिल्यमेव प्रकटीकरोति । तस्मान्नायं वास्तववैदिकानां क्रममार्गः । ततश्च श्रुतिस्मृतिपुराणानां त्रयाणामपि पारमहंस्यधर्मविषये प्रामाण्यं निष्प्रत्यूहमेव इति विदांकुर्वन्तु विद्वन्मणयः ॥

अथ पूर्वोक्तश्रवणमनननिदिध्यासनेषु मुख्याधिकारी कः? तेन च कथमेतान्यनुष्ठेयानि, कियत्पर्यन्तं च तेषामनुष्ठानं? इत्यादिविषये किञ्चिदिव लेखनीं व्यापारयामः । तत्र श्रवणमननादिषु संन्यासिनामेव मुख्याधिकारः, "संन्यस्य श्रवणं कुर्यादिति विधानात् । तथा " नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना । वर्तमानोऽपि सन्यासे पतत्येव न संशयः ॥ " इत्यादिना श्रवणमनननिदिध्यासनानामेव संन्या-

सिनं प्रति नित्यकर्मत्वेन विधानात् ।

तस्मादात्मैव विज्ञेयः परहंसेन सर्वदा ।
अस्य मुख्योऽयमाचारो जघन्योऽन्यः प्रकीर्तितः ॥

इत्यादिना आत्मपुराणे ज्ञानाभ्यासस्यैव मुख्यत्वावधारणाच्च । "पतत्येव न संशयः" इति तदकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । संन्यासिनस्तु यद्यपि कुत्रचित् चतुर्विधा इति श्रूयन्ते, कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसश्चेति, क्वचन तुरीयातीतावधूताभ्यां सह षड्विधा इत्यपि श्रूयन्ते तथापि हंसपरमहंसयोरेव कलौ अनिषिद्धत्वमाम्नायते । अन्येषां तु कलिवर्ज्येषु परिगणनात् निषिद्धत्वमेव धर्मशास्त्रमर्मज्ञाः समुद्घोषयन्ति । तथाहि ; जीवन्मुक्तिविवेकव्याख्याने संन्यासस्य कलिवर्ज्यताविचारावसरे—

अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ।
संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ॥

इति संन्यासस्य कलौ वर्जनीयत्वप्रतिपादकं वचनं प्रापय्य ; ततःपरं—

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।
संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥

इति अपवादवाक्यं च प्रदर्श्य तयोर्विभागं निर्णयसिन्धुकाराभिमतं व्याख्याकाराः विवेचयन्ति । तथा चेदं व्याख्याकाराणां वचनं—

"संन्यासस्त्रिदण्ड इति व्याख्यात्रा कमलाकरेण परमहंसादिसंन्यासभिन्नः कुटीचकबहूदकाख्यसंन्यास एव कले-श्चतुश्शताधिकचतुस्सहस्रवर्षपर्यन्तमेव अनुष्ठेयः, हंसपरमहंसाख्यैकदण्डसंन्यासस्तु तदूर्ध्वमप्यनुष्ठेय इति ध्वनितं" इति । एवं निर्णयसिन्धुकाराभिप्रायं वर्णयद्भिः जीवन्मुक्तिविवेकव्याख्याकारैः हंसपरमहंसयोरेव अनिषिद्धत्वमुद्घुष्यते ।

ननु तत्त्वपारायणे—

संन्यासस्य निषेधश्च स्मर्यते हि कलाविति ।
मा शंकिष्ठाः स्मृतिस्सा तु तुर्यातीतावधूतयोः ॥

सार्ववर्णिकभैक्ष्यस्य निषेधस्मरणात्, तयोः ।
तद्विधानाच्च, संन्यासचतुष्टयविधिः कलौ ॥

इति कलौ संन्यासनिषेधस्य तुरीयातीतावधूतविषयत्वाम्नानात्, तस्य कुटीचकबहूदकविषयत्वं वर्णयतां भवतामनिष्टसिद्धिप्रसंगः इति चेत्, मैवं; सुतरामनेनास्माकमिष्टसिद्धेः। तथा हि—निर्णयसिन्धुकारीयव्यवस्थायां तुरीयातीतावधूतशब्दयोरपि अनुपात्तत्वात् संन्यासनिषेधकवचनस्य कुटीचकबहूदकपरत्वोक्तेश्च हंसपरमहंसयोरनिषिद्धत्वं अस्मदभिमतं साधितमेव। तथा तत्त्वसारायणीयवाक्येन संन्यासनिषेधस्य तुरीयातीतावधूतविषयत्वप्रतिपादनेऽपि हंसपरमहंसयोरनिषिद्धत्वस्य अस्मदिष्टस्य सिद्धिरेव। न च तत्त्वसारायणीयनिर्णयसिन्धुकारीयवचनयोः परस्परं विरोधादप्रामाण्यमेवास्तु— इति वाच्यं, उभयोरेकवाक्यताऽङ्गीकारेण प्रामाण्योपपादनसंभवात्। तथाहि निर्णयसिन्धुकारैः तुरियातीतावधूतयोः निषिद्धत्वानुक्तावपि तदेकवाक्यभूततत्त्वसारायणवचनानुसारेण कुटीचकबहूदकयोरिव तुरीयातीतावधूतयोरपि निषिद्धत्वमेवेत्यर्थस्य क्रोडीकरणादविरुद्धत्वमेवेति स्थिते कुतोऽत्र विरोधशंका? तथा तत्त्वसारायणकारैरपि कुटीचकबहूदकयोर्निषिद्धत्वाऽनुक्तावपि त-

देकवाक्यभूतनिर्णयसिन्धुवचनानुसारेण, तुरीयातीतावधूत-योरिव कुटीचकबहूदकयोरपि निषिद्धत्वमेव कलाविति अर्थस्य क्रोडीकरणादविरुद्धत्वमेवेति स्थिते कथमनयोर्वचनयोर्वि-रोधशंकालेशोऽपि ? ।

ननु पुराणे "गृहस्थो भिक्षुकश्चेति द्वावेवाश्रमिणौ मतौ । अवधूताश्रमो देवि कलौ संन्यास उच्यते ॥" इति वचनेन अवधूताश्रमस्यैव कलौ कर्तव्यत्वे बोध्यमाने कथं तस्य निषिद्धत्वमुच्यते ? इति चेत्, नायमुपालम्भोऽस्मा-न्प्रति कर्तव्यः । तत्त्वसारायणनिबन्धनिर्मातारं वसिष्ठमुद्दि-श्यैव क्रियतामयमुपालम्भः । ननु महर्षिप्रणीतग्रन्थे, न वयमुपालब्धुं प्रभवामः, अपि तु ग्रन्थकर्तुराशयं जिज्ञासामहे इति चेत्— तर्हि श्रूयतां तदाशयः हित्वा सर्वमभिमानं । यद्यपि महर्षिप्रणीतत्वात् उभयोरपि प्रामाण्यं दुरपह्नवमेव तथापि "स्मृत्योः परस्परं बाधे न्यायोपेता बलीयसी" इति नियमानुसारेण

सार्ववर्णिकभैक्ष्यस्य निषेधस्मरणाच्चयोः ।
तद्विधानाच्च संन्यासचतुष्टयविधिः कलौ ॥

इति स्मृतेः न्यायोपेतत्वात् "अवधूताश्रमो देवि कलौ

संन्यास उच्यते" इत्यस्य केवलवचनत्वाच्च न्यायोपेतस्मृतिवचनेन केवलवचनस्य बाधात्, "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य" इति स्मृतिवचनस्य गृहस्थाश्रमप्रशंसापरत्वमिव पूर्वोक्तपुराणवचनस्यापि गृहस्थाश्रमप्रशंसापरत्वमेव अभ्युपेयम्। गृहस्थाश्रमो ह्यतिश्रेष्ठः, श्रेष्ठेन अवधूताश्रमेण सह वचनात्, इति युक्त्यनुसन्धानेन तत्प्रशंसैवात्र प्रतीयते। ननु तथापि दृष्टान्तरूपतया वा अवधूताश्रमस्य परिग्रहेण तस्य कलिवर्ज्यत्वं न संभवति इति चेत्— नैवं अवधूताश्रमशब्दे अर्थान्तरपरत्वस्य अनुपदमेव स्फुटीकरिष्यमाणत्वात्। अपि च गृहस्थो भिक्षुकश्चेति द्वावेवाश्रमिणौ मतौ, इति वाक्यस्य पूर्वपक्षिणाऽपि यथाश्रुतार्थो नैव स्वीकर्तुं शक्येत। ब्रह्मचर्याश्रमस्य तद्धर्माणां च अद्यापि अनुष्ठानपथे विद्यमानानां अपलापापत्तेः। परंतु ऐदंयुगीनानां ब्रह्मचारिणां कृतादियुगेष्विव अस्खलितब्रह्मचर्यानुपलंभात् तेषां गृहस्थतुल्यत्वेन तानपि गृहस्थत्वेन एकीकृत्य "गृहस्थो भिक्षुकश्चेति" इति वचनं गौण्या वृत्त्या प्रवृत्तमित्येव वक्तव्यम्। तथैव परमहंससंन्यासस्य परश्शतश्रुतिस्मृतिपुराणसदाचारैः व्यवस्थापनात् तादृशस्य यत्किञ्चिद्वचनाभासमात्रेण अविचाल्यत्वात् भूयोऽनुग्रह-

न्यायेन च "अवधूताश्रमो देवि कलौ संन्यास उच्यते" इति वचनमेव अन्यथा नेतव्यम् । तादृशवाक्यस्य हि एवमर्थः करणीयः; अवधूतः सर्वात्मना परित्यक्तः आश्रमो येन तादृशः अवधूताश्रमः । आश्रमशब्देन च स्वोपलक्षितकर्माणि गृह्यन्ते । ततश्च पूर्वाश्रमप्रयुक्तसर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थः । परमहंसः इति यावत् । तस्यैव सर्वकर्मपरित्यागसंभवात् । न च धर्मिपरोऽयं शब्दः, संन्यासः इति धर्मपरेण शब्देन कथमन्वेति ? इति वाच्यं, आश्रमाश्रमिणोरभेदव्यपदेशस्य बहुत्र दृष्टचरत्वात् ।

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।
मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥

इत्यादिपुराणवाक्येषु हि आश्रमाश्रमिणोर्धर्मधर्मिणोरपि अभेदेनैव व्यपदेशः क्रियत इति क्षुण्णोऽयं पन्थाः । तस्मान्नास्त्येव प्रकृतचोद्यस्यावसरः । ततश्च 'अवधूताश्रमो देवि कलौ संन्यास उच्यते" इत्यस्य परमहंससंन्यासः कलौ कर्तव्यः इत्येवार्थः । एवमर्थाङ्गीकारे सत्येव परश्शतश्रुतिस्मृतिपुराणादिवचनानामानुगुण्यं भवति । अन्यथा हि एकस्य अनुरोधाय बहूनां त्यागः कर्तव्यो भवेत् । नचैतन्न्याय्यं, त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायानुसारात् ।

तस्मात् हंसपरमहंसव्यतिरिक्ताश्रमाणां कलौ सर्वथा वर्जनीयत्वमेवेति सिद्धम् । तत्रापि हंसाख्यसंन्यासस्य अनिन्दितत्वेऽपि संप्रतितनैः सांप्रदायिकैः अननुष्ठीयमानत्वात् तद्विचारोऽपि प्रकृते असंगत एव । अत एव परमहंससंन्यासः एक एव शिष्टाचारपथे सांप्रतं वर्तते ॥

परमहंसश्च द्विविधः । विद्वान्, विविदिषुश्चेति । तत्र गृहस्थाश्रमे वा विविदिषासंन्यासकाले वा कृतनिरन्तरश्रवणमनननिदिध्यासनैः उत्पन्नात्मसाक्षात्कारो भूत्वा एकान्ते मनोनाशवासनाक्षयाभ्यासार्थं विध्युक्तप्रकारेण यादृशं संन्यासं स्वीकरोति स एव विद्वत्संन्यासो नाम । न च गृहस्थाश्रमिणः अपरोक्षज्ञानं न स्यात्, कर्मानुष्ठानादिप्रयुक्तबहुविक्षेपसंभवात् इति वाच्यम्— निगृहीतमनस्कस्य पुरुषधौरेयस्य कस्यचित् गृहस्थाश्रमेऽपि आत्मसाक्षात्कारसंभवात् । अत एव याज्ञवल्क्यादीनां अपरोक्षज्ञानवतां गृहस्थानामपि मनोविश्रान्तिलाभाय विद्वत्संन्यासः आम्नायते, "एतावदरे खल्वमृतत्वमितिहोक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार" इति । ननु याज्ञवल्क्यस्य विद्वत्त्वेऽपि तत् परोक्षज्ञानित्वरूपमेव अङ्गीक्रियते इति चेत् न, तथा सति अस्माकमपि तदीयवाक्यैरुत्पन्नज्ञानस्यापि परोक्षत्वप्रसं-

गात् । न च इष्टापत्तिः, अपरोक्षज्ञानोद्देशेनैव, जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपवाक्यानां अस्माभिः विचार्यमाणत्वात् । किं च ' यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म " इत्यादिरूपेण नित्यापरोक्षविषयतयैव प्रश्नच्छायायाः बृहदारण्यके तृतीयाध्याये दृश्यमानत्वात्, तत्समाधानावसरे च अपरोक्षवस्तुविषयकसमाधानस्यैव दृश्यमानत्वेन तत्समाधातुः याज्ञवल्क्यस्य अपरोक्षज्ञानित्वमवश्यंभावि इत्येव वक्तव्यम् । जीवन्मुक्तिविवेके च विद्यारण्यचरणैः याज्ञवल्क्यस्य अपरोक्षज्ञानपूर्वकमेव विद्वत्संन्यासाश्रयणं इत्यस्यार्थस्य बह्वीभिरुपपत्तिभिः समर्थितत्वात् । अत्र जायमानसकलशङ्कापङ्कप्रक्षालनं तदीयवाक्यसलिलधाराभिरेव कर्तव्यमिति नास्माकमत्र महान् प्रयत्नः । तथा च अपरोक्षज्ञानवतामेव विद्वत्संन्यासः इत्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । गृहस्थस्य विदुषः अष्टश्राद्धप्रैषोच्चारणाभयदानादिविधिपूर्वकमेव विद्वत्संन्यासः विधीयते इत्यादि विषयस्तु नारदपरिव्राजकोपनिषद्वाक्येभ्य एव सुधीभिरनुसन्धेयः । विविदिषासंन्यासिनस्तु श्रवणमनननिदिध्यासनैः उत्पन्नसाक्षात्कारस्य, दण्डकमण्डल्वादित्यागपूर्वकं दिगम्बरत्वेन अवस्थितिरेव विद्वत्संन्यासाश्रयणं न तु अष्टश्राद्धहोमोपवासजागरणादिकम् ; परमहंसविषये

श्राद्धादीनां असंभावितत्वात् । अत एव परमहंसपरिव्राजकोपनिषदि "यदा अलंबुद्धिर्भवेत् तदा कुटीचको वा बहूदको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वं अप्सु विसृज्य अथ जातरूपधरश्चरेत्" इति श्रूयते ॥

अत एव नारदपरिव्राजकोपनिषद्यपि— संन्यासकाले फलबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्य अथ जातरूपधरश्चरेत्, इति अपरोक्षज्ञानरूपफलबुद्ध्यनन्तरं दण्डादित्यागः आम्नायते । तस्मात् विविदिषासंन्यासकाले निरन्तरमनुष्ठितैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारो यः पुरुषधौरेयः तस्य दण्डादित्यागपुरस्सरं जातरूपधरत्वाश्रयणमेव विद्वत्संन्यासः इति सिद्धम् ॥

अत्र केचिद्वावदूकाः विवदन्ते अधुनातनाः । तथा हि— परमहंसपरिव्राजकोपनिषद्वाक्ये अलंबुद्धिमान् परमहंसः दण्डादिकं सर्वं विसृजेत् इति श्रूयते । तथा फलबुद्धिपर्यन्तमधीत्य दण्डादिकं विसृजेदिति दण्डादित्यागः नारदपरिव्राजकोपनिषदि आम्नायते । अत्र अधीत्य इति पदस्य अध्ययनं कृत्वा इत्येवार्थः । वेदान्तश्रवणनियमवतः

परमहंसस्य अध्ययनं किमिति चेत्; तत् श्रवणमेव, नान्यत्। श्रवणप्रारम्भकाले "अधीहि भगवः" इति प्रार्थ्यमानत्वात्। तस्मादधीत्य इति पदस्य श्रवणं कृत्वा इत्येवार्थः। एवं अलंबुद्धिपर्यन्तं इत्यस्य श्रवणेन परोक्षज्ञानप्राप्तिपर्यन्तमित्येवार्थः। फलबुद्धिपर्यन्तमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। ततश्च परोक्षज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं श्रवणं मननं वा कृत्वा तदुपरि निदिध्यासनाङ्गत्वेन दण्डादित्यागपूर्वकं मुख्यपरमहंसाश्रमे स्थित्वा केवलनिदिध्यासनं कुर्वाणस्य तादृशनिदिध्यासनेन अपरोक्षज्ञानं जायते, इति स्वबुद्ध्या यत्किञ्चित्परिकल्प्य परानपि व्यामोहयन्ति।

तत्रैवं विमृशामः। पूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनयैव शास्त्रार्थः प्रतिपत्तव्यः जिज्ञासुना, इति क्षुण्णोऽयं राजमार्गः। अत एव—

उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥

इति उपक्रमोपसंहारैकरूप्यलिङ्गस्यैव प्राधान्यमध्यवसितं विपश्चिद्भिः। नारदपरिव्राजकोपनिषदि तावत् दण्डविसर्जनविधायकवाक्यात्पूर्वं अव्यवहितवाक्यं एवं श्रूयते।

"परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुः न दण्डः सार्ववर्णिकभिक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः" इति। अत्र च श्रूयमाणपरमहंसशब्दः विद्वत्संन्यासिनमेव क्रोडीकरोति। तस्यैव परमहंसोपनिषदि "कोऽयं मुख्य इति चेत् अयं मुख्यः न दण्डं न कमण्डलुं नाच्छादनं चरति परमहंसः" इत्यादिना दण्डाद्यभावचिह्नस्य बोध्यमानत्वात्। विद्वत्संन्यासपरतयैव प्रकृतवाक्यस्य श्रीमद्विद्यारण्यादिभिः जीवन्मुक्तिविवेकादिग्रन्थेषु व्याख्यातपरत्वात्। किञ्च विद्वत्संन्यासविधौ तस्यैव जातरूपधरत्वस्य श्रुत्या कण्ठतः प्रतिपाद्यमानत्वात्, दण्डादित्यागवत् जातरूपधरत्वलक्षणमपि श्रूयमाणं विद्वत्संन्यासिनमेव विशिनष्टि; तं प्रत्येव तस्य असाधारणत्वात्। एवं सार्ववर्णिकभिक्षाटनपरत्वमपि पूर्ववाक्ये श्रूयमाणं विद्वत्संन्यासिनमेव गमयति। विद्यारण्यचरणैः जीवन्मुक्तिविवेके सार्ववर्णिकभिक्षाटनस्य विद्वत्संन्यासिविषयकतयैव व्यवस्थापितत्वात्। ततश्च अव्यवहितपूर्ववाक्येऽस्मिन् परमहंसशब्देन व्यपदिष्टस्य विद्वत्संन्यासिनः दण्डाभावजातरूपधरत्वाद्यसाधारणचिह्नमभिधाय एतादृशदण्डाभावादिकं कथमस्य संजातं? इति वीक्षायां विविदिषादशायां

स्थितस्य दण्डकमण्डल्वादेः अपरोक्षज्ञानानन्तरं विधिपूर्वक-विसर्जनवशादेव संजातं इति स्पष्टीकर्तुम्, "संन्यासकाले फलबुद्धिपर्यन्तमधीत्य दण्डादिकं विसृज्य जातरूपधरश्चरेत्" इति वाक्यं प्रवृत्ते ॥

एवं उत्तरसन्दर्भेऽपि "न श्रोतव्यं किञ्चित्प्रणवादन्यत्" इति वाक्यमपि विद्वत्संन्यासिनमेव विषयीकरोति। विविदिषोः वेदान्तश्रवणादीनां अवश्यकर्तव्यतया तं प्रति न श्रोतव्यं इति निषेधस्य अनुपपद्यमानत्वात्। ननु दण्डादित्यागानन्तरं ब्रह्मप्रणवानुसन्धानं उत्तरवाक्येन विधीयते; अपरोक्षज्ञानवतः विद्वत्संन्यासिनश्च सर्वकर्तव्यशून्यतया तं प्रति ब्रह्मप्रणवानुसन्धानस्य नियमयितुमशक्यतया, प्रकृते दण्डपरित्यागो वा तदुपरितनं ब्रह्मप्रणवानुसन्धानं वा विविदिषुं प्रति विधीयते इत्येव खलु वक्तव्यम्? इति चेत्—इष्टापत्तिः। न खलु वयं विद्वत्संन्यासिनं प्रति दण्डादिविसर्जनविधायकवाक्यस्य प्रवृत्तिं ब्रूमः येनैवमाशङ्क्येत। अपि तु विविदिषासंन्यासिन एव विविदिषाफलीभूतापरोक्षज्ञानसिद्ध्यनन्तरं विद्वत्तादशायां दण्डादिविसर्जनमित्येव ब्रूमः। अभ्युपगम्य चैतदवोचाम। वस्तुतस्तु विद्वत्संन्यासिन एव ब्रह्मप्रणवानुसन्धानं मुख्यं, विविदिषोस्तु तत्

गौणमेव श्रवणाद्यभ्यासस्यैव तं प्रति प्रधानतया विहितत्वात्। द्वादशसहस्रसंख्याकप्रणवजपादीनां च श्रवणाद्यनधिकारिणं अज्ञपरमहंसं प्रत्येव विहितत्वमिति विश्वेश्वरीयादौ स्फुटीकृतत्वाच्च। विद्वत्संन्यासिनस्तु मनोनाशाद्यवस्थासैकप्रवणतया, "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिवचनानुसारेण प्रणवानुसन्धानद्वारेणैव मनोनिरोधस्य कर्तव्यत्वात् तं प्रत्येव प्रणवानुसन्धानविधिः सर्वात्मना सफलो भवति। विद्वत्संन्यासिनः अपरोक्षज्ञानित्वेऽपि वासनाक्षयाद्यभावेन अविश्रान्तचित्तस्य पुनरपि कर्तव्यसद्भावात् निरतिशयकृतकृत्यत्वं नास्त्येवेत्यादिकं तु विस्पष्टमुपरिष्टादुपपादयिष्यामः। तस्मात् पूर्वोत्तरसन्दर्भयोः विद्वत्संन्यासलक्षणभूतजातरूपधरत्वादिधर्मनिरूपणस्य समानरूपत्वात् तदानुगुण्येन तन्मध्यगतवाक्यस्य विचारादिभिः अपरोक्षज्ञानसिद्ध्यनन्तरं दण्डादिविसर्जनं कर्तव्यं इत्येव श्रुतितात्पर्यविदां हृदयंगमोऽर्थो भवति॥

यदप्यापादितं पूर्वपक्षिणा "अधीहि भगवो ब्रह्म" इत्यत्र श्रवणस्यैव प्रार्थ्यमानत्वात्, अलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य इत्यत्रापि श्रवणं कृत्वा इत्येवार्थः इत्यादि, तत्र वदामः। 'इङ् अध्ययने' इति धातुरयं गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणलक्ष-

णमर्थमेव मुख्यया वृत्त्या ब्रूते । तादृशाध्ययनस्य तु प्रकृते अनुपयुक्तत्वात्, पूर्वपक्षिणापि अनङ्गीकृतत्वाच्च लक्षणयैव अर्थो निर्वाह्यः । लाक्षणिकार्थस्वीकारे च प्रकृतोपयुक्तार्थ एव ग्राह्यः । प्रकृते च पूर्वोत्तरसन्दर्भयोः विद्वत्संन्यासपरत्वस्य प्रागुपपादितत्वात् तदनुगुणतया विद्वत्त्वरूपापरोक्षज्ञानप्राप्तीच्छोः श्रवणमनननिदिध्यासनानामेव समुच्चित्य अनुष्ठेयतया; अधीत्य इत्यस्य विचार्य इत्येवार्थः करणीयः । विचारश्च प्रकृतानुगुणतया श्रवणमनननिदिध्यासनानां समुच्चित्याऽनुष्ठानरूपः इत्येवाङ्गीकर्तव्यम्; "तत्रापरोक्षविद्याऽऽप्तौ विचारोऽयं समाप्यते" इत्यादिवाक्येषु त्रयाणां समुदायस्यैव विचारशब्देन अभिधीयमानत्वात् । ततश्च अधीत्य इत्यस्य विचार्य इत्येवार्थो ग्राह्यः प्रकृतानुगुण्यात् । कियत्पर्यन्तं विचार्य इति चेत्, फलबुद्धिपर्यन्तं इत्याह श्रुतिः । विचारस्य च फलं अपरोक्षज्ञानमेव, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति अपरोक्षात्मदर्शनमुद्दिश्यैव श्रवणादीनां विधानात् । अत एव वार्तिककारचरणा अपि—

श्रवणादिक्रिया तावत् कर्तव्येह प्रयत्नतः ।
यावद्यथोक्तविज्ञानमाविर्भवति भास्वरम् ॥

इत्येवं अपरोक्षात्मदर्शनपर्यन्ततां श्रवणादिरूपविचारस्य

दर्शयन्ति । 'अधीहि भगवो ब्रह्म' इत्यत्र तु तत्रत्यप्रकरणानुसारेण स्मारयेत्यर्थः कृतो भाष्यकृता, इति न तत् अत्राप्यापादनीयं पूर्वपक्षिणा; प्रकृतविरोधापत्तेः । ततश्च "फलबुद्धिपर्यन्तं अधीत्य" इत्यस्य अपरोक्षज्ञानप्राप्तिपर्यन्तं विचार्य इत्यर्थः । कदा विचार्य इति शङ्कायां "संन्यासकाले" इति ब्रूते श्रुतिः; विविदिषासंन्यासकाले इति तदर्थः, तत्रैव विचारकर्तव्यतायाः श्रुतिचोदितत्वात् । तदेवं, "संन्यासकाले फलबुद्धिपर्यन्तमधीत्य अनन्तरं दण्डादीन् विसृज्य अथ जातरूपधरश्चरेत्" इति वाक्यस्य, विविदिषासंन्यासकाले, अपरोक्षज्ञानरूपफलबुद्धिपर्यन्तं श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासरूपविचारं कृत्वा, तत्फलीभूताऽपरोक्षात्मदर्शनप्राप्त्यनन्तरं दण्डादीन् परित्यज्य विद्वत्संन्यासिलक्षणभूतजातरूपधरत्वं स्वीकुर्यात् इत्येवाऽर्थः सहृदयानां हृदयंगमो भवति । "अलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य" इति क्वाचित्कपाठेऽप्ययमेवार्थः । अपरोक्षज्ञानोद्देशेन विविदिषासंन्यासं तल्लक्षणभूतदण्डादिकं च विधिपूर्वं स्वीकृतवतः अपरोक्षज्ञानलाभे सत्येव अलंबुद्धेः न्याय्यत्वात् । यथाकथंचिदलंबुद्धिस्तु द्वित्राक्षरश्रवणमात्रेण कृतार्थंमन्यानां मूढानामपि संभवतीति न तादृशी प्रकृते विवक्षिता;

श्रुतेरपि स्वेच्छाचारप्रवर्तनेन विप्रलम्भकत्वापातात् । तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थः स्वारसिकः । पूर्वपक्षिणस्तु एतादृशश्रुति-वाक्यमवलम्ब्य विविदिषासंन्यासस्यैव मुख्यामुख्यभेदेन द्वैविध्यं वर्णयन्ति । तथाहि । श्रवणमननाभ्यां परोक्षज्ञान-प्राप्तिपर्यन्तं दण्डधारणादिरूपः एकः । परोक्षज्ञानसिद्ध्यन-न्तरं तु दण्डादिकं सर्वं त्यक्त्वा एककौपीनधारणपूर्वकं नि-दिध्यासनमात्रोपकारी मुख्यपरमहंसाख्यः अपरः कश्चिदा-श्रमः स्वीकर्तव्यः इति हि तेषामाशयः । ततश्च विविदिषा-दशायामेव, मुख्यपरमहंसः, अमुख्यपरमहंसः इति द्वैविध्यं स्वबुद्ध्या स्वयमेव कल्पयन्ति ।

अत्र पृच्छामः, एतादृशश्रुतिवाक्ये मुख्यः इति वा अमुख्यः इति वा शब्दस्य अदर्शनात् कथं मुख्या-मुख्यरूपसंन्यासद्वैविध्यं प्रकृतवाक्याल्लभ्यते ? इति । दण्डा-दिविसर्जनविधिसामर्थ्यादेव लभ्यते इति चेत्, मैवं । दण्डादिविसर्जनस्य अपरोक्षज्ञानानन्तरकालीनत्वेन, विवि-दिषादशायां तदसंभवस्य प्रागेव उपपादितत्वात् । तस्मात् विविदिषाऽवस्थायामेव दण्डादिसाहित्यराहित्या-भ्यां आश्रमद्वैविध्यकल्पनं तेषां स्वकपोलकल्पनामात्रमे-वेति सुधीभिरवधारणीयम् । ननु तर्हि सिद्धान्ति-

नाऽपि विद्वत्तादशायां दण्डादित्यागपूर्वकं विद्वत्संन्यासाश्रयणमेव प्रकृतवाक्येन बोध्यत इति कथमुच्यते ? अत्र विद्वदादिशब्दस्य अश्रवणात् इति चेत्--- अत्र वदामः । पूर्ववाक्ये हि विद्वत्संन्यासिनां असाधारणचिह्नभूतदण्डादिराहित्यजातरूपधरत्वादीनां कथितत्वात्, तादृशविद्वद्दशा विविदिषोः कथं भविष्यति ? इति शङ्कमानान् प्रति, विविदिषोरपि, अपरोक्षज्ञानप्राप्त्यनन्तरं दण्डादिपरित्यागपूर्वकजातरूपधरत्वादेव, इति विद्वत्ताप्राप्तिप्रकारस्य स्फुटतरमुपवर्णनार्थमेव दण्डादिविसर्जनविधायकं वाक्यं प्रवृत्तमिति पूर्ववाक्यगतविद्वत्संन्यासलिङ्गबलेन तदङ्गीकारः उपपन्न एव सिद्धान्तिनां, इति ।

ननु पूर्वपक्ष्यभिमतमुख्यपरमहंसस्य प्रकृतवाक्ये ग्रहणेऽपि सर्वं समञ्जसं स्यादेव इति चेत् — सत्यं । यदि विविदिषुविद्वत्परमहंसव्यतिरिक्तः मध्यमः कश्चन परमहंसः श्रुतौ वा स्मृतौ वा पुराणे वा संप्रदाये वा दृश्येत, पूर्वपक्षिव्यतिरिक्तेन शास्त्रज्ञेन वा केनचिदभ्युपगम्येत तर्हि बाढं भवतु तस्यैव प्रकृते ग्रहणं । न तु तादृशमध्यमपरमहंसाश्रमप्रतिपादकं विस्पष्टं वचनं यत्र कुत्र वाऽपि उपलभामहे ।

ननु परमहंसोपनिषदि "कौपीनं दण्डं आच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्य उपकारार्थाय च परिग्रहेत्" इत्यादिना दण्डादीनां लौकिकत्वमभिधाय, "तच्च न मुख्योऽस्ति" इति दण्डाच्छादनादीनां अमुख्यत्वमभिधाय ततःपरं "कोऽयं मुख्यः इति चेत्— अयं मुख्यः, न दण्डं न शिखं न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति दण्डाच्छादनादिरहितस्य मुख्यत्वाभिधानात् विद्वद्विविदिषुसंन्यासव्यतिरेकेण मध्यमो मुख्यपरमहंसाख्योऽपि कश्चिदाश्रमः प्रकृतवाक्येन क्रोडीकृतः। ततश्च तृतीयस्य मुख्यपरमहंसाश्रमस्यापि श्रुत्यारूढत्वात् प्रामाणिकत्वमेव इति चेत्—

अहो! अस्थाने संभ्रमः। न हि तत्र तृतीयः कश्चन परमहंसो मुख्यत्वेन श्रुतः। विद्वत्संन्यास्येव खलु तत्र मुख्यपरमहंसः इति श्रूयते, नान्यः कश्चित्। विद्वत्संन्यासपरतयैव विद्यारण्यचरणैरपि स्वकीयजीवन्मुक्तिविवेकग्रन्थे विद्वत्संन्यासप्रकरणे प्रकृतश्रुतिवाक्यस्य सविस्तरं व्याख्यातत्वात्।

तथा च जीवन्मुक्तिविवेके विद्यारण्यवचनम्—

तत्र आदौ विद्वत्संन्यासयोग्यं प्रश्नमवतारयति (श्रुतिः)

"अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः तेषां का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुपगत्योवाच" इति । इदानीं कोऽयं मार्गः ? इति पृष्टं मार्गमुपदिशति (श्रुतिः) "असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्ध्वादीन् शिखायज्ञोपवीते स्वाध्यायं सर्वकर्माणि च संन्यस्य अयं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्य उपकारार्थाय च परिग्रहेत्" इति । तस्यार्थः; यो गृहस्थः पूर्वजन्मसञ्चितपुण्यपरिपाके सति विविदिषासंन्यासरूपं परमहंसाश्रममस्वीकृत्यैव श्रवणादिसाधनान्यनुष्ठाय तत्त्वं सम्यगवगच्छति, ततो गृहस्थस्य प्राप्तैः लौकिकवैदिकव्यवहारसहस्रैः चित्ते विक्षिप्ते सति विश्रान्तिसिद्धये विद्वत्संन्यासं चिकीर्षति, तं प्रति श्रुतौ स्वपुत्रमित्रेत्याद्युपदेशः । (विद्वत्संन्यासिनो) लोकोपकारः कः इति चेत्, लोकस्य उपकारो नाम दण्डादिलिङ्गेन एतदीयं उत्तमाश्रमं ज्ञात्वा तदुचिताभिवन्दनभिक्षाप्रदानादिप्रवृत्त्या तेषां सुकृतसिद्धिः । विद्वद्विषये कौपीनादिपरिग्रहस्य आनुकूल्यमात्रमभिप्रेत्य तस्य मुख्यत्वं प्रतिषेधति "तच्च न मुख्योऽस्ति" इति । तस्यार्थः । यत् कौपीनदण्डादिपरिग्रहणमस्ति" तत् अस्य योगिनः (विदुषः) परमहंसस्य मुख्यः कल्पो न भवति, किं तु

अनुकल्प एव । विविदिषासंन्यासिनस्तु दण्डग्रहणं मुख्यमिति कृत्वा दण्डवियोगे प्रायश्चित्तमपि स्मर्यते ।

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥ इति ।

विविदिषोः दण्डनाशे प्रायश्चित्तमपि प्राणायामशतं स्मर्यते । योगिनः परमहंसस्य तु मुख्यं कल्पं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति "कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्यः न दण्डं न शिखं न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः इति । यथा विविदिषुः परमहंसः शिखायज्ञोपवीताभ्यां रहितो मुख्यः तथा योगी दण्डाच्छादनाभ्यां रहितः सन् मुख्यो भवति । दण्डस्य वैणवत्वादिलक्षणं आच्छादनस्य कन्थात्वादिलक्षणं च परीक्षितुं, दण्डादिकं संपादयितुं रक्षितुं च, चित्ते व्यापृते सति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगो न सिद्ध्येदिति । तच्च न युक्तं । न हि वरविघाताय कन्योद्वाहः इति न्यायात्" इति ॥

एवं परमहंसोपनिषद्वाक्यानि विद्वत्परतया व्याख्याय विद्यारण्यचरणाः अन्तिमं वाक्यं एवं अवतारयन्ति । अथ विद्वत्संन्यासं उपसंहरति "'यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्मा-

ऽहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति" इति। इमानि च विद्यारण्यवचनानि विप्रतिपन्नानां, अपरिशीलितग्रन्थ-मर्यादानां आधुनिकानां, प्रत्ययजननायैव सांप्रतं सविस्तरं प्रादीदृशाम । तदेवं परमहंसोपनिषद्वाक्यं समग्रमपि विद्व-त्संन्यासपरतया व्याचक्षाणैः विद्वद्प्रेसरैः विद्यारण्यचरणैः विद्वत्संन्यासिनः एकस्यैव दण्डादिविसर्जनमङ्गीकृतं । वि-विदिषासंन्यासिनस्तु विद्वत्ताप्राप्तिपर्यन्तं दण्डधारणमेव न्या-य्यं दण्डत्यागे च पातित्यमेव स्यादिति स्पष्टतया प्रत्यपादि। तदेवं स्थिते विद्वदवस्थायाः पूर्वं दण्डत्यागपूर्वकं निदिध्या-सनाङ्गतया मुख्यपक्षपरमहंसाश्रमः कश्चित् स्वीकर्तव्यः इति वदतां, विविदिषादशायामेव दण्डादिसाहित्यराहित्याभ्यां मु-ख्यामुख्यविभागात् आश्रमद्वैविध्यमभ्युपगच्छतां अभूतपूर्वो-ऽयं कल्पनाविशेषो निर्मूलक एवेति नात्र खलु मात्रयाऽपि संशीतिः। नारदपरिव्राजकाद्युपनषत्सु दण्डादिविसर्जनप्रक-रणे मुख्यामुख्यादिशब्दाभावात् परमहंसोपनिषद्वाक्यादेव मध्यममुख्यपरमहंसाश्रमो नाम कश्चिदस्तीति पूर्वपक्षिणा-ऽप्यङ्गीकर्तव्यं, गत्यन्तराभावात्। तस्य तु वाक्यस्य पूर्वो-क्तरीत्या विद्वत्परतयैव विद्यारण्यचरणैः व्याख्याततत्वात् पूर्व-पक्ष्यवलंबिता गतिरपि दुर्गतिरेव इति स्थिते, कुतो दण्डा-

द्विविधर्जनं ? कुतस्तरां मुख्यपरमहंसाश्रमपरिग्रहः ? कुत-स्तमां तत्र निदिध्यासनमात्रस्य अनुष्ठानं नाम ? तस्मात् परमहंसोपनिषद्गतवाक्यशकलावष्टम्भप्रत्याशयाऽपि विद्वत्प-रमहंसव्यतिरिक्तमुख्यपरमहंसाश्रमस्य अपूर्वस्य परिकल्पनं पूर्वपक्षिणो न संजाघटीति । प्रत्युत स्वबुद्धिकल्पनामात्रत्वात् अप्रामाणिकत्वमेवेति विविदिषवो विदांकुर्वन्तु ॥

ननु तथापि दण्डादिकं लोकस्योपकारार्थाय परिग्रहेत् इति वचनात् तच्च न मुख्योऽस्ति इति वचनाच्च, विविदि-षोरपि दण्डादिपरिग्रहः अमुख्यः इति प्रतीयते इति चेत् नैवं । प्रकरणविरोधात् । तथा हि । उपक्रमे "अथातो योगिनां परमहंसानां" इति विद्वत्संन्यासस्यैव उपक्रमात्, विद्यारण्यचरणव्याख्यानरीत्या "यत्पूर्णानन्दैकबोधः" इत्या-द्युपसंहारवाक्यस्यापि विद्वत्संन्यासोपसंहारपरत्वस्यैव अ-भ्युपेयत्वात् तन्मध्यगतस्य "तच्च न मुख्योऽस्ति" इति वाक्यस्यापि विद्वत्परमहंसविषयकत्वमेव न्याय्यम् । तन्म-ध्यगतवाक्यशकलस्य परं अविद्वद्विषयकत्वस्य सर्वथाप्यनु-पपद्यमानत्वात् । सन्दंशन्यायविरोधाच्च ॥

ननु विद्यारण्यचरणैरेव अविद्वद्विषयेऽपि काष्ठदण्डस्य अनावश्यकत्वं अमुख्यत्वं च प्रतिपादितं । तथा च तद्वचनं

"अयं ज्ञानदंडो येन परमहंसेन धृतः स एव मुख्यः एकदण्डीत्युच्यते। मानसस्य ज्ञानदण्डस्य कदाचित् चित्त-विक्षेपेण विस्मृतिः प्रसज्येतेति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठ-दण्डो ध्रियते" इति। न च एतद्वाक्यं विद्वत्संन्यासिविषयमिति शङ्कनीयं, विद्वत्संन्यासिनो दण्डस्यैव अप्रसक्तेः। ततश्च अविदुषोऽपि ज्ञानदण्डवतः काष्ठदण्डः अनावश्यकः इति चेत्—

मैवं; विद्यारण्यचरणवचनानां आशयापरिज्ञानात्; स्ववचनविरोधाच्च। तथाहि, प्रकृतश्रुत्या विद्वांसं प्रति दण्डस्य अमुख्यत्वे प्रतिपादिते, तर्हि दण्डादिरहितस्य कथं परमहंसत्वं? इति शंकायां, विदुषः ज्ञानदण्डसत्वात् तस्यापि एकदण्डित्वप्रयुक्तपरमहंसत्वं दुर्निवारं इति वक्तुं "ज्ञानदण्डो धृतो येन" इति परमहंसोपनिषद्वाक्यं प्रवृत्तं इत्येवं तदाशयमुपवर्णयतां विद्यारण्यचरणानां, विद्वत्परमहंसविषय एव काष्ठदण्डानावश्यकत्वस्य तत्प्रतिनिधिभूतज्ञानदण्डवत्वस्य च प्रतिपादने तात्पर्यमिति स्फुटमेव॥

तथा च विद्यारण्यवचनं 'ननु दण्डग्रहणविधिबलोपेताः विविदिषासंन्यासिनः योगिनं दण्डेन रहितं परमहंसं नाङ्गीकुर्वन्ति, इत्याशंक्याह श्रुतिः—

ज्ञानदण्डो धृतो येन ह्येकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥
स याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान् ॥ इति ।

एवं सति ज्ञानदण्डकाष्ठदण्डयोः यत् तारतम्यं उत्तमाधमत्वरूपं तदिदमवगत्य उत्तमं ज्ञानदण्डं यो धारयति स एव मुख्यः परमहंस इत्यवगन्तव्यं' इत्यादि । एतैश्च वचनैः ज्ञानदण्डवतो विदुष एव विषये काष्ठदण्डस्य अमुख्यत्वं प्रतिपाद्यते । अत एव प्रकृतश्रुतिवाक्येनापि ज्ञानदण्डस्य स्तवनार्थमेव काष्ठदण्डनिन्दा विद्वांसं प्रति क्रियते नहिनिन्दान्यायेन । आपातप्रज्ञास्तु केचित् वचनविभागमकृत्वा प्रकृतवाक्यं विविदिषुपक्षेऽपि योजयित्वा विविदिषोरपि दण्डादिपरिग्रहस्य अमुख्यत्वं प्रतिपादयन्ति । तत्तु असंगतं प्रकरणविरुद्धं च । विद्वद्विषयकतयैव प्रकृतवचनस्य उपपादितत्वात्, विद्वत्संन्यासप्रकरणे विविदिषोः दण्डानावश्यकत्ववचनस्य प्रकरणविरुद्धत्वाच्च । विविदिषोः अज्ञानित्वेन ज्ञानदण्डवत्त्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वाच्च। न च परोक्षज्ञानवत्त्वेन विविदिषोरपि ज्ञानदण्डवत्त्वसमर्थनप्रत्याशा समुचिता, विद्वत्संन्यासप्रकरणे अपरोक्षज्ञानस्यैव प्रकृतत्वात् विविदिषौ तदभावाच्च । न च विद्वत्परमहंसे

दण्डप्रसक्तेरेव अभावात्, तस्य निषेधायोगेन मुख्यामुख्यत्ववचनं सर्वं विविदिषुविषयकमेव इति वाच्यम्, श्रुत्यैव योगिपरमहंसाख्यं विद्वत्संन्यासिनमुपक्रम्य तस्यापि लोकोपकारचिकीर्षायां सत्यां दण्डादिविधानात्। विद्वत्परमहंसविषयकतयैव तत्र दण्डादिविधानमिति विद्यारण्यचरणैः व्याख्यातत्वाच्च। ननु दण्डादिविधानेऽपि तस्य अमुख्यत्वमेव श्रुतौ वर्णितं इति चेत्— सत्यं; यस्य विद्वत्परमहंसस्य लोकोपचिकीर्षा तस्य अमुख्यदण्डादिपरिग्रहविधिः। यस्य लोकोपचिकीर्षा नास्ति तस्य सर्वत्यागपूर्वकं मुख्यभूतजातरूपधरत्वस्वीकारः इति विद्वत्परमहंसानामेव विषये व्यवस्थितविकल्पाङ्गीकारात् न कोऽपि प्रकृते दोषः समापतति। यद्यपि परमहंसोपनिषदि गृहस्थस्य विदुषः विद्वत्संन्यासाश्रयणकाले दण्डादेः मुख्यत्वामुख्यत्वविचार एव प्रस्तुतः तथापि विविदिषोः संन्यासिनोपि अपरोक्षज्ञानप्राप्त्यनन्तरं विद्वत्संन्यासाश्रयणार्थं दण्डादिविसर्जनस्य अन्यत्र कथितत्वात् तुल्यन्यायेन विद्वत्संन्यासप्राप्तीच्छोः विविदिषुपरमहंसस्यापि विषये मुख्यामुख्यत्वविचारो न्याय्य एव। विद्वत्तायाः उभयत्र साधारणत्वात्। तदेवं दण्डादिपरिग्रहस्य विद्वांसं प्रति वैकल्पिकत्वादेव धर्मसि-

न्धुकारैः तद्विषये दण्डादिपरिग्रहस्य कृताकृतत्वमुक्तम्। विविदिषुविषये च नित्यत्वमभिहितं। तथा च तद्वचनं— "परमहंसस्य दण्डधारणं विविदिषायां नित्यं, विद्वत्ताद्शायां तु कृताकृतं" इति। अत एव विद्यारण्यचरणैरुक्तं "विविदिषासंन्यासिनस्तु दण्डग्रहणं मुख्यमिति कृत्वा दण्डवियोगस्य निषेधः श्रूयते" इति। अत एव पराशर-माधवीयेऽपि दण्डादीनां विविदिषादशायां आवश्यकत्वं विद्वत्तादशायां तु तन्नास्तीति कण्ठत एवोक्तं। तथा च पराशरमाधवीयवचनं—

"ननु परमहंसोपनिषदि एकदण्डोऽपि अमुख्यत्वेन श्रूयते ? बाढं। नास्त्येव विद्वत्परमहंसस्य बाह्ययष्ट्युपयोगः। यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य। अत एव वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः इत्युक्तं "ज्ञानदण्डो धृतो येन ह्येक-दण्डी स उच्यते" इति। तस्मात् द्वैविध्यसद्भावात्संन्यासस्य क्वचित् दण्डादिनिवारणं विद्वत्परमहंसविषयं। विविदिषोस्तु श्रवणमननादिकर्तव्यसद्भावात् तदुपकारित्वेन दण्डधारणादिनियमः उपपद्यते" इति॥

अत्र च श्रवणमननादि इति आदिपदेन निदिध्यासनस्य संग्रहः। ततश्च श्रवणमनननिदिध्यासनैः तत्त्वज्ञानं याव-

द्भवति तावत्पर्यन्तं तदुपकारितया दण्डधारणं नियतमेवेति विद्यारण्यचरणैः स्वकीयाभिप्रायः कण्ठत एवोद्घाटितः। एतेन परमहंसोपनिषदि दण्डादिकं लोकोपकारार्थाय परिग्रहेत् इति वाक्यबलात्, विदुषो वा विविदिषोर्वा दण्डादिपरिग्रहो लौकिक एव न मुख्यः इति वदन्तः परास्ताः। तदभिप्रायाभिज्ञैरेव विद्यारण्यचरणैः तदुक्तवाक्यानां विद्वद्विषयकत्वप्रदर्शनपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनोपकारितया विविदिषुं प्रति दण्डादिधारणस्य नियमितत्वात् तदकरणे च प्रत्यवायश्रवणात् ॥

एतेनैव च "फलबुद्धिपर्यन्तमधीत्य दण्डादीन् विसृज्य इति नारदपरिव्राजकोपनिषद्वाक्यस्य श्रवणमनननिदिध्यासनैः स्वफलीभूतापरोक्षसाक्षात्कारनिष्पत्त्यनन्तरं दण्डादिविसर्जनं इति सिद्धान्तिभिः क्रियमाणं अर्थवर्णनं असंगतं, अपरोक्षज्ञानानन्तरं तादृशस्य कृतकृत्यतया दण्डादित्यागविधेः तं प्रति अनुपपन्नत्वेन, विविदिषादशायां दण्डादिविसर्जनं इत्यर्थ एव प्रकृते संगतः" इति यत्त कैश्चिदुक्तं तदपि दूरतः परास्तं। विविदिषाफलीभूतापरोक्षज्ञानसिद्धिपर्यन्तं दण्डादिधारणस्य श्रुतिस्मृत्याद्यनुसारेण विद्यारण्यचरणैः अन्यैश्च धर्मशास्त्रनिबन्धकारैर्नियमितत्वात् ॥

ननु "निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः" इति न्यायेन विद्वांसं प्रति विधिनिषेधयोरभावात् कथं दण्डादित्यागविधिः तद्विषये संभवति? इति चेत— अत्र ब्रूमः। निस्त्रैगुण्ये इत्यादिवाक्यं, तथा तत्त्वज्ञानिनः कृतकृत्यत्वप्रतिपादकवाक्यानि च जीवन्मुक्तिपर्यन्ततत्त्वज्ञानं येषामस्ति तद्विषयाणि। विद्वत्संन्यासिनस्तु अपरोक्षज्ञानसत्त्वेऽपि मनोनाशवासनाक्षयाद्यभावेन चित्तविश्रान्त्यभावात् जीवन्मुक्तिसुखं नास्त्येव। अयमेव विषयो विद्यारण्यचरणैः जीवन्मुक्तिविवेके आशंक्य समाहितः। तथा च तद्वाक्यं— 'न च तत्त्वविदि कर्तृत्वस्य अत्यन्ताभावः शंकनीयः; चिदात्मन्यारोपितस्य कर्तृत्वस्य विद्यया अपोहितत्वेऽपि चिच्छायोपेतान्तःकरणोपाधौ विक्रियासहस्रयुक्ते स्वतस्सिद्धस्य कर्तृत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वात्। न च—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः।
नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यं अस्ति चेन्न स तत्त्ववित्॥

इत्यादिस्मृतिविरोधः सत्यपि ज्ञाने विश्रान्तिरहितस्य तृप्त्यभावेन विश्रान्तिसंपादनलक्षणकर्तव्यशेषसद्भावेन कृतकृत्यत्वाभावात्, इति। विद्वत्संन्यासिनोऽपि सातिशयं

कृतकृत्यत्वमस्त्येव, तेनापि तत्त्वज्ञानपर्यन्तस्य साधनकलापस्य संपादितत्वात् मनोनाशवासनाक्षयसंपादनानन्तरं तु विदुषोऽपि निरतिशयं कृतकृत्यत्वं भविष्यति, इत्यादित्रिभागस्तु जीवन्मुक्तिविवेकादिग्रन्थेभ्य एव सुधीभिरनुसन्धेयः । तदेवं 'संन्यासकाले फलबुद्धिपर्यन्तमधीत्य, इत्यादिवाक्येन विधीयमानं दण्डादिविसर्जनं अपरोक्षज्ञानिविषयमेवेति सिद्धम् ॥

एवमेव परमहंसपरिव्राजकोपनिषद्यपि "यदा अलंबुद्धिर्भवेत् तदा कुटीचको वा बहूदको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्य अथ जातरूपधरश्चरेत्" इति वाक्ये परमहंसस्य विधीयमानं दण्डादिविसर्जनं अपरोक्षज्ञानानन्तरकालिकमेवेति श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते । तथाहि अत्र पूर्वस्मिन् सन्दर्भे "चतुर्षु वर्णेषु अभिशस्तपतितवर्जितेषु पशुरद्रोही भैक्षमाणः सर्वेषु लाभालाभसमो भूत्वा करपात्रमधूकरेणान्नमश्नन्" इत्यादिना सार्ववर्णिकभिक्षाचरणादिरूपं विद्वत्संन्यासिनः असाधारणलक्षणमभिधाय एतादृशलक्षणं केन क्रमेण अधस्तनैः अधिकारिभिः प्राप्तव्यं इति वीक्षायां तत्प्रतिपादनार्थं यदा अलंबुद्धिर्भवेत् इत्यादिवचनं

प्रवृत्तम् । ततश्च कुटीचकादीनां स्वप्राप्तव्यफललाभे सति यदा पर्याप्ताबुद्धिर्भवति तदा दण्डादित्यागोऽयमभ्यनुज्ञायते । परमहंसस्य च स्वप्राप्तव्यफलं अपरोक्षसाक्षात्कार एव । साक्षात्कारोद्देशेनैव पारमहंस्यस्य तेन स्वीकृतत्वात् । ततश्च स्वोद्दिष्टफलप्राप्त्यनन्तरमेव अलंबुद्धेर्न्याय्यतया अपरोक्षसाक्षात्कारानन्तरं परमहंसो दण्डादीन् विसृजेदित्येव तद्विषये श्रुत्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथा दण्डादीनां तत्प्रयुक्ताश्रमधर्माणां च अनुष्ठाने आलस्यादिवशात् कष्टताबुद्ध्या वा "इतःपरं दण्डादिपरिग्रहणश्रमैरलं" इति बुद्धिरेव अलंबुद्धिः इत्यपि श्रुत्यर्थवर्णनापत्त्या श्रुतेः स्वेच्छाचारबोधकत्वापत्तेः । एवं अपार्थं श्रुतौ कल्पयित्वा आलस्यादिना दण्डादिकं ये परित्यजन्ति तान् पृच्छामः । किमर्थं वा श्रीमद्भिः आश्रमकाले दण्डादिकं परिगृहीतमिति । यदि ते वदेयुः गुरुनिकटे वत्सरं वत्सरद्वयपर्यन्तं वा श्रवणं कर्तुं श्रवणांगतया दण्डादिधारणं कृतमिति, तान् प्रति ब्रूमः केवलश्रवणांगतयैव दण्डादिधारणं तच्च श्रवणपर्यन्तमेवेत्यत्र श्रुतौ वा स्मृतौ वा पुराणे वा संप्रदाये वा न किमपि प्रमाणवचनमुपलभामहे । यदा अलंबुद्धिर्भवेत्, इत्यादिवाक्यमेव प्रमाणमिति चेत्— तर्हि एतादृशालंबुद्धेः

दण्डादिपरिग्रहात्पूर्वमपि कस्यचित् अलसशिखामणेः संभवेन तत्कृतदण्डादित्यागस्यापि प्रामाणिकत्वापत्तिः । एवं स्वेच्छाचारप्रवर्तनार्थं वा श्रुतेः प्रवृत्तिः ? मैवं मैवं । तस्मात् श्रुतिवाक्येषु नवीननवीनार्थकल्पनं विहाय विद्यारण्यादिधर्ममार्गप्रवर्तकैः प्रदर्शितं पन्थानं अनुसृत्य प्रवर्तनमेव न्याय्यं, परमार्थतो मुमुक्षवश्चेत् । विद्यारण्यप्रभृतिभिश्च अपरोक्षज्ञानपर्यन्तं दण्डधारणादिनियमस्य श्रुतितात्पर्यनिर्धारणपूर्वकं प्रतिपादितत्वात् तदुल्लंघने ईश्वराज्ञोल्लंघनजन्यपातकमेव तेषां स्यात् । तस्मात् परमहंसपरिव्राजकोपनिषद्वाक्यानुसारेणापि, अपरोक्षज्ञानानन्तरकालीनत्वमेव परमहंसं प्रति दण्डादित्यागविधेः संभवति ॥ अभ्युपगम्य चैतत्सर्वं सविस्तरमवोचाम ॥

वस्तुतस्तु अपरोक्षज्ञानानन्तरमेव परमहंसस्य दण्डादित्यागः इति नारदपरिव्राजकोपनिषद्येव अन्यत्र स्फुटतरं निरटङ्कि ॥ एवं हि तत्र श्रूयते— " श्वेतकेतुऋभुनिदाघजडभरतऋषभदूर्वासंसंवर्तकसनत्सुजातवैदेहवटासिद्धशुकवामदेव दत्तात्रेयरैवतकगोरक्षावधूतवत् अव्यक्तलिंगः अव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवत् अनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन् त्रिदण्डं शिक्यं पात्रं कमण्डलुं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं

कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्य अथ जातरूपधरश्चरेत् इति। अत्र च जडभरतादिवत् अपरोक्षज्ञानवान् यो वर्तते उन्मत्तादिवत्प्रतीयमानश्च तस्यैव दण्डादित्यागपूर्वकजातरूपधरत्वाश्रयणे अधिकारः इति श्रुत्यैव विस्पष्टमुपपाद्यमाने सति प्रकृते किमपरं प्रमाणमन्वेषणीयम्? यद्यपि विस्पष्टतरं इदमेकमेव वाक्यं स्वीकृत्याऽपि अद्यतनैः क्रियमाणदण्डत्यागादिकं अशास्त्रीयमेवेति प्रसाधयितुं शक्यमस्माभिः, तथाऽपि पूर्वपक्ष्यवलंबितश्रुतिवाक्ययोः तत्कल्पितार्थाभासानिराकरणे मन्दप्रज्ञानां तत्राऽप्युपादेयताभ्रान्तिः स्यादिति कृत्वैव तन्निराकरणार्थं वयं प्रावर्तिष्महि। अत एव पूर्वपक्षिणोऽपि विस्पष्टार्थमिदं वाक्यं प्रच्छाद्य सन्दिग्धार्थवत्प्रतीयमानं वाक्यद्वयमादायैव शास्त्रार्थवर्णने प्रावर्तिषत अहो! वञ्चनावैदग्धी विदग्धंमन्यानां। किञ्च सदाशिवब्रह्मेन्द्रप्रभृतयः अपरोक्षज्ञानिन एव सन्तः दण्डादिकं विसृज्य विद्वत्पारमहंस्यमूरीकृत्य जातरूपधरा एव सर्वत्र पर्यटन्तः तदुपरि अतिवर्णाश्रमिणो जाताः इति शिष्टप्रवादात् सदाचारोऽपि प्रकृतविषये प्रमाणम्॥

अपि च स्मृतिरपि जीवन्मुक्तिविवेके उदाहृता प्रकृतमर्थं स्पष्टीकरोति। तथा च स्मृतिः—

यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतशिखां त्यजेत् ॥
ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेत् । इति ।

अत्र च टीका । विदितं इत्यस्य परोक्षत्वेन ज्ञातमित्यर्थः । ज्ञात्वा सम्यगिति । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वे सति प्रमात्राभिन्नविषयत्वलक्षणेन अपरोक्षत्वेन ज्ञात्वा इत्यर्थः । तथा चात्र विविदिषासंन्यासाऽनुवादपूर्वकं विद्वत्संन्यासकथनमिति भावः, इति— अत्र च ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेत् , इति वाक्येन विविदिषासंन्यासिनः अपरोक्षज्ञानानन्तरमेव दण्डादिसर्वत्यागः इत्यस्याऽर्थस्य विस्पष्टमुपपाद्यमानत्वात् तावत्पर्यन्तं दण्डादिधारणं अवश्यं कर्तव्यमेवेति ध्वनितम् । ततश्च यत्र कुत्राऽपि परोक्षज्ञानमात्रेण दण्डादित्यागविषये अनुमत्यदर्शनात् , प्रत्युत अपरोक्षज्ञानपर्यन्तं दण्डादिधारणीयत्वप्रतिपादकवचनानां बहुलमुपलंभाच्च पूर्वपक्षिणां मतं दुर्मतमेवेत्यत्र वेदपुरुष एव प्रमाणम् । एतेन श्रवणफलरूपं परोक्षज्ञानं संप्राप्य दण्डादीन् विसृज्य उपरिवननिदिध्यासनरूपोत्तमज्ञानाभ्यासं कुर्यात् इत्येव नारदपरिव्राजकश्रुतिवाक्यार्थः, इति यदुक्तं आधुनिकैः कैश्चित् तदपास्तं, पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिविद्यारण्यवचनादिविरोधात् ॥

पूर्वोक्तेऽस्मिन् विद्वत्संन्यासे अपरोक्षात्मज्ञानवानेव अधिकारी, स च गृहस्थो वा भवतु विविदिषासंन्यासी वा भवतु विद्वत्त्वापरपर्यायं अपरोक्षात्मज्ञानमेव तत्राधिकारित्वावच्छेदकमिति मन्तव्यम् ।

तत्र प्रमाणं बृहदारण्यकोपनिषत् । तथा च श्रूयते "एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति" इत्यादि । विद्वत्संन्यासिना च अनुष्ठेया धर्माः तत्त्वानुस्मरण, वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासा एव। तेषां स्वरूपं विद्यारण्यचरणैः जीवन्मुक्तिविवेके कथितं। "पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहसा उत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुः चित्तगतसंस्कारो वासना, पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् ; तस्याश्च वासनायाः क्षयो नाम विवेकजन्यायां शान्त्यादिवासनायां दृढीकृतायां सत्यपि बाह्यनिमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः इति । मनोनाशोऽपि तैरेव निरूपितः " प्रदीपज्वालासन्तानवत् वृत्तिसन्तानरूपेण परिणममानं अन्तःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वात् मन इत्युच्यते । तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य निरुद्धस्वाकारेण परिणामः इति । तत्वानुस्मरणं नाम अपरोक्ष-

तया ज्ञातस्यैव आत्मवस्तुनः अनन्यव्यापारतया अनुसन्धानमेव। एवं चित्तवृत्तिनिरोधाद्यभ्यासानां जीवन्मुक्तिकामं विद्वत्परमहंसं प्रत्येव विहितत्वात् तस्यैव मुख्ययोगित्वं। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः इति पतञ्जलिना चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव योगशब्देन व्यपदिश्यमानत्वात्। अत एव विद्वत्परमहंसस्य जीवन्मुक्तिविवेकादिग्रन्थेषु, परमहंसोपनिषदि च विद्वत्संन्यासी योगिपरमहंसः मुख्यपरमहंसः इत्यादिशब्दैर्व्यपदेशो दृश्यते ॥

यदत्र अर्वाचीनानां वचनं "तैलधारावत् अनुस्यूतध्यानरूपनिदिध्यासनस्य अभ्यास एव राजयोगाभ्यासः, निदिध्यासनस्य योगरूपत्वात् तत्परः परमहंसः योगिपरमहंस इत्युच्यते" इत्यादि तत्सर्वं स्वकपोलकल्पितमेवेति ब्रूमः; योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधरूपत्वात् निदिध्यासनस्य च अतद्रूपत्वात्।

निरन्तरविचारो यः श्रुतार्थस्य गुरोर्मुखात्।
तन्निदिध्यासनं नाम तच्चैकाग्र्येण लभ्यते ॥

इति अनुभूतिप्रकाशे निरन्तरविचारस्यैव निदिध्यासनशब्देन अभिप्रेतत्वात्। सर्वात्मना चित्तवृत्तिनिरोधस्य च

मनोनाशाद्यभ्यासप्रवणे विदुष्येव संभवः। निदिध्यासनस्य तु श्रुतार्थे मनसः एकाग्रतापादनमात्रस्वरूपत्वात् निरोध-प्राधान्याभावेन तदनुष्ठातुः मुख्ययोगित्वं न संभवत्येव। चित्तवृत्तीनां निरोधस्य किञ्चित्किञ्चित् निदिध्यासनाभ्यासिनोऽपि संभवात् तावन्मात्रेण तस्याऽपि योगित्वं स्यादेव इति चेत्, तर्हि सन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठातुरपि मन्त्रार्थस्मरण-काले किञ्चित्किञ्चित् चित्तवृत्तिनिरोधसंभवात् तस्यापि योगित्वप्रसङ्गः। अभ्युपगम्य चेदमुच्यते। वस्तुतस्तु केवल-निदिध्यासनानुष्ठानं वा तदनुष्ठानमात्रमुद्दिश्य योगिपरमहंसाख्यः कश्चिदाश्रमो वा न संभवतीति प्रागेव वयं प्रत्यपीपदाम श्रुतिस्मृतियुक्त्याद्यविरोधेन।

अपि च पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या, ध्यानमेव निदिध्यासनं स एव च राजयोगः तदभ्यासी च योगिपरमहंसः इत्यादि-कल्पना तु स्वकपोलेनैव कल्पनीया। न तत्र किञ्चित्प्रमाणं उपलभामहे। न च परमहंसोपनिषद्वाक्यावष्टम्भेन प्रमाणा-स्तित्वप्रत्याशा युक्ता; तद्गतयोगिपरमहंसशब्दस्य विद्वत्संन्यासिपरतयैव व्याख्यातत्वात्। न च विद्वत्त्वेऽपि परोक्षविद्वत्त्वमेवास्तु इति वाच्यं— विद्वत्परमहंसः योगिपरमहंसः इत्यादिशब्दानां अपरोक्षज्ञानवति परमहंस एव निरूढ-

त्वात्, तथैव विद्यारण्यचरणप्रभृतिभिः तादृशवाक्यस्य व्याख्यातचरत्वाच्च । तस्मादर्वाचीनानां वचनं प्रमाणबाह्यत्वात् उपेक्षणीयम् । ननु कथमुपेक्षणीयत्वं? तद्वचनस्याऽपि युक्तियुक्तत्वात्, तथा च तेषां वचनं "निदिध्यासनस्य सम्यग्दर्शनात्मकराजयोगत्वात् तदभ्यासार्थं मनोविक्षेपरूपप्रतिबन्धस्य निवृत्तिरावश्यकी । तदर्थमेव दण्डवस्त्रादिपरिग्रहविसर्जनं विविदिषोरपि विधीयते । दण्डस्य वैणवत्वादिलक्षणं आच्छादनस्य कन्थात्वादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं संपादयितुं रक्षितुं च चित्ते व्यापृते सति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगो न सिद्ध्येत्; मानसस्य ज्ञानदण्डस्य स्मरणार्थं काष्ठदण्डो ध्रियते । परोक्षज्ञानानन्तरं सोऽप्यनावश्यकः चित्तविक्षेपकारणत्वात् । तस्मात् ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमपि निदिध्यासनाभ्यासिभिः दण्डादित्यागः कर्तव्य एव" इत्यादि । ततश्च अर्वाचीनानां वचनमपि युक्तियुक्तत्वात् ग्राह्यमेव इति चेत्—

अत्र ब्रूमः । निदिध्यासनं नाम श्रुतार्थस्य एकाग्रतया अनुसन्धानं, सम्यग्दर्शनं नाम अपरोक्षज्ञानं, राजयोगो नाम ध्यानादिरूपः, इत्येवं परस्परविलक्षणस्वभावानेव त्रीनेतानभ्युपयन्ति सांप्रदायिकाः । तदेवं स्थिते "निदि-

श्यासनस्य सम्यग्दर्शनात्मकराजयोगत्वात्" इति वचनं "पञ्चपाण्डवाश्रयः, मञ्चकपादवत्" इति कस्यचित् मुग्धप्रलपितमेव अनुकरोति। अहो! युक्तिमत्ता अर्वाचीनानां। किञ्च "दण्डस्य वैणवत्वादिलक्षणं" इत्यादिवाक्यं जीवन्मुक्तिविवेकप्रकरणे, विद्वत्संन्यासनिरूपणप्रस्तावे, विद्वत्संन्यासिनं प्रत्येव विद्यारण्यचरणैः प्रयुक्तं आदाय विविदिषुविषये संयोज्य तस्यापि दण्डत्यागादिकं प्रमाणाभासैः उपपादयतां अर्वाचीनानां इयमपि काचिदपरा युक्तिमत्ता। शिरसि धारणीयं चूडामणिं पादे धारयन् कश्चिन्मुग्धः यदि युक्तिमान् भवति, तर्हि विद्वत्संन्यासिविषये विद्यारण्यचरणैरुदाहृतं वाक्यं विविदिषुपरतया योजयन्नपि युक्तिमानेव खलु? कोऽत्र विशयः?। विद्यारण्यादिभिरुक्तमपि युक्तिविरुद्धत्वान्न स्वीकुर्मः। वयं तु स्वतन्त्रतयैव श्रुत्यर्थं युक्त्यनुसारेण व्याकुर्मः इति यदि अर्वाचीनाः ब्रूयुः— तर्हि तादृशानां स्वतन्त्राणां निकटे किमपरं वदिष्यामः। इदमेव पद्यं तेषां उपहरामः—

विद्यारण्यमुनीन्द्रमुख्यनिखिलप्रख्यातविद्वद्वरैः
श्रौतस्मार्तपथाऽध्वनीनधिषणैः श्रुत्यर्थ आविष्कृतः।

तत्सर्वं प्रविहाय ये विदधते श्रुत्यर्थमन्यादृशम्
स्वच्छन्दं स्वकपोलकल्पितमहो ! तेभ्यो महद्भ्यो नमः ॥
इति ॥

तस्मात् अकाण्ड एव दण्डविसर्जनादिकं कैश्चित्क्रियमाणं श्रुतिस्मृतिपुराणादिबाह्यमेव ; विद्वत्संन्यासिनं प्रत्येव तद्विधानात् । विस्तरस्तु जीवन्मुक्तिविवेकपराशरमाधवीयादिषु सुधीभिरनुसन्धेयः ॥

ननु नारदपरिव्राजकोपनिषदि "कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं हंसपरमहंसयोर्मननं तुरीयातीतावधूतयोर्निदिध्यासनं" इति तत्तदाश्रमविभागेन श्रवणादिविधानात्, निदिध्यासनस्य च तुरीयातीतावधूताश्रमयोरेव विधानात्, तादृगाश्रमद्वयस्य च दण्डादित्यागपूर्वमेव संजातत्वात् तत्र निदिध्यासनाङ्गतया दण्डादिविसर्जनस्य अवश्यंभावित्वाच्च काण्ड एवेदं दण्डादिविसर्जनं इति चेत्, अहो ! यथाश्रुतग्राहिता प्राज्ञंमन्यानां । श्रुतयः खलु क्वचित् विधिरूपेण क्वचित् अर्थवादरूपेण च प्रवर्तन्ते । तत्र मन्दप्रज्ञाः अर्थवादवाक्योक्तमपि सर्वं वास्तवंमन्यमानाः श्रुत्यर्थं सर्वमाकुलीकुर्वन्ति । अत एवाऽऽह व्यासः ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ इति ॥

तस्मात् मन्दप्रज्ञैः क्रियमाणः श्रुत्यर्थः विरुद्ध एव भवतीत्यत्र निदर्शनं प्रकृतपूर्वपक्षिण एव । प्रकृतवाक्यप्रकरणपर्यालोचनायां सर्वोऽयमर्थवाद इत्येव गम्यते । तथाहि नारदपरिव्राजकोपनिषदि षष्ठोपदेशारम्भे "अथ यतेर्नियमः कथं" इत्यादिना प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भेण परमहंसनियमवर्णनावसरे तस्य ग्रामैकरात्रवासमाधूकरभैक्ष्यादिबाह्यनियमाननभिधाय ततः परं आन्तरधर्मनिरूपणप्रस्तावे "सर्वतः स्वरूपमेव पश्यन् जीवन्मुक्तिमनुप्राप्य प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन वसेत्" इति वाक्येन सर्वदा स्वरूपानुसन्धानमेव परमहंसस्य आन्तरनियमः इत्युक्तं । तस्यैव स्तवनार्थं कुटीचकाद्यवधूतान्तानां स्मार्तसंन्यासिनां स्मृत्युक्ताचारानुवादपूर्वकं अन्ते "सर्वेषामात्मानुसन्धानविधिः" इति वाक्यं प्रवृत्तं । ततश्च पूर्वोक्तनियमोपेतैः सर्वैरपि स्मार्तसंन्यासिभिः अनुष्ठीयमानत्वात् आत्मानुसन्धानविधिरयं अतिप्रशस्तः ; स च परमहंसेन सर्वदा अनुष्ठेयः इत्येव अर्थवादोपबृंहितस्य पूर्वोत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमवसीयते । ननु

कुटीचकादिधर्मनिरूपणे तस्य तात्पर्यमिति भ्रमितव्यं ; कुटीचकादिस्मार्तसंन्यासिधर्माणां स्मृतिपुराणादिष्वेव विधीयमानत्वौचित्येन स्मृतिविहितस्यैव श्रुतावपि पुनर्विधानस्य अनुपपन्नत्वात् परमहंसचर्याया एव उपक्रान्ततया तन्मध्ये कुटीचकादिधर्मनिरूपणस्य प्रकरणविरुद्धत्वाच्च । ननु "अथ यतेर्नियमः कथं" इति सप्तमोपदेशारम्भवाक्ये प्रयुक्तयतिशब्देन सर्वेऽपि यतयः कुतो न स्वीक्रियन्ते ? इति चेत्— पूर्वोत्तरप्रकरणविरोधादेवेति ब्रूमः । पूर्वं हि षष्ठोपदेशावसाने "चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेदित्युपनिषत्" इति वाक्ये परमहंसस्यैव यतिशब्देन विवक्षितत्वात्, तस्यैव विषये "अथ यतेर्नियमः कथं" इति सप्तमोपदेशारंभे प्रश्नस्य उपपन्नत्वात् । अत एव "यतेः" इति एकवचनं प्रायुङ्क्ति । अन्यथा, कुटीचकादिधर्मा एव श्रुत्या यदि विवक्ष्येरन् तर्हि यतीनां इति बहुवचनमेव प्रायोक्ष्यत । न तु तथा प्रयुक्तं । तस्मात् परमहंसचर्याया एव पूर्वोक्तायाः पुनर्विशेषान्तरजिज्ञासया अयं प्रश्नः ; कुटीचकादिधर्मानुवादश्च आत्मानुसन्धानाविध्यर्थवादरूप एव । तर्हि परमहंसधर्मोपि मध्ये अनूद्यमानः अर्थवादो भवतु, इत्यादिशंका तु उत्तरत्र सविस्तरं परिहरिष्यते । अत्रत्यार्थ-

वादवाक्यस्य यथाश्रुतार्थग्रहणे स्ववाक्यविरुद्धार्थवादित्व-मेव श्रुतेः प्रसज्येत । तथाहि अस्यामेव नारदपरिव्राजको-पनिषदि षष्ठोपदेशे परमहंसधर्मनिरूपणप्रस्तावे इदं वाक्यं प्रवृत्तम् ।

मुमुक्षुः परमो हंसः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥

ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।
शान्तिदान्त्यादिभिस्सर्वैस्साधनैस्सहितो भवेत् ॥ इति ।

अत्र च परमहंसमधिकृत्यैव श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधीयन्ते, आदिशब्देन मनननिदिध्यासनयोः सजातीययो-रेव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ।

ब्रह्मज्ञानाभ्यासश्च पञ्चदश्यां दर्शितः—

तच्चिन्तनं तत्कथनं अन्योऽन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ इति

एतादृशज्ञानाभ्यासश्च कियत्पर्यन्तं कार्यः इत्यत आह श्रुतिः ब्रह्मविज्ञानलाभाय इति । ततश्च विविदिषुः परमहंसः शान्तिदान्त्यादिसहितः सन् श्रवणमनननिदिध्यासनानि

ब्रह्मापरोक्षज्ञानपर्यन्तं अभ्यसेत् इति प्रकृतश्रुतेरर्थो भवति। तदेवं परमहंसस्यैव श्रवणादौ अधिकारः इति यस्यां उपनिषदि कण्ठत एव समुद्घोषणं कृतं तस्यामेव तद्विरुद्धतया "कुटीचकबहूदकयोरेव श्रवणं, हंसपरमहंसयोः मननं" इति वाक्यस्य दृश्यमानत्वात् परस्परं महान् विरोध एव प्रकृतवाक्ययोर्जागर्ति। वाक्ययोरनयोः विरोधपरिहारस्तु अन्यतरवाक्यस्य अर्थवादत्वाङ्गीकारेणैव प्रतिपादयितुं पार्यते नान्यथा प्रकारशतेनापि। तत्र च परमहंसस्यैव श्रवणादिषु मुख्याधिकारः इति विषये, परश्शतश्रुतिस्मृतिपुराणभाष्यवार्तिकादिबहुतरप्रमाणानां विद्यमानतया,

मुमुक्षुः परमोहंसः साक्षान्मोक्षैकसाधनम्।
अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना॥

इति वाक्यं अन्यथा कर्तुं न शक्यते। "कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं" इत्यादि वाक्ये तु संवादिप्रमाणान्तरस्य कस्यचिदपि अभावात् अर्थवादत्वमेव तस्य वक्तव्यं गत्यन्तराभावात्।

ततश्च यथा पूर्वकाण्डे "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन

धुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मि-न्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रि-यावी पशुमान् भवति" इति वाक्ये "यदष्टाकपालो भवति" इत्याद्यर्थवादवचनैः पूतत्वादिप्रत्येकफलस्य प्रति-पादनेऽपि "पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति" इति समुच्चयफलप्रतिपादकं वाक्यमेवाऽऽश्रित्य, तादृशसमुच्चितफलकाम एव अधिकारी इति निर्णीय, प्रत्ये-कफलप्रतिपादकानां वाक्यानां अर्थवादमात्ररूपत्वमेवेत्यङ्गी-कृत्य आर्थवादिकफलानां तेषां अवयुत्यवादरूपतया नास्त्येव तेषां अधिकारितावच्छेदकधर्मबोधकत्वं, इति निर्णीतं पूर्व-तन्त्रे ॥

तथा कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं इत्याद्यर्थवादवाक्येषु प्रत्येकं श्रवणाद्यनुष्ठानोक्तावपि तत्पूर्ववाक्ये "अभ्यसे-द्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना" इति श्रवणादीनां समुच्चितानुष्ठानस्यैव बोध्यमानत्वेन, तादृशानुष्ठानस्य च परमहंसमात्रे नियमितत्वेन च तस्यैव तत्र मुख्याधिकार-स्फुटीकरणात् "कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं" इत्याद्यर्थवाद-

वाक्यस्य पूर्वोक्तरीत्या स्तावकत्वमेव अङ्गीकर्तव्यं । इत्थं विभागकरणे सत्येव पूर्वोत्तरवाक्यानि व्यवतिष्ठन्ते, अन्यथा तु वाक्ययोरनयोः परस्परं जायमानो विरोधो दुर्निवार एव स्यात् ।

ननु तर्हि कुटीचकबहूदकयोः श्रवणमात्रे अधिकारः हंसपरमहंसयोः श्रवणमननयोरुभयोराधिकारः तुरीयातीताव-धूतयोः साधनत्रयेऽप्यधिकारः, इत्येव प्रकृतश्रुत्यर्थवर्ण-नात् न पूर्वोत्तरवाक्यविरोधः, तस्मात् प्रकृतवाक्यस्य अर्थवादत्वं न न्याय्यं इति चेत्, न ; एतावताऽऽपि विरोधपरिहारस्य अलाभात् । अव्यवहितपूर्ववाक्ये हि त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य, बहूदकस्य द्विवारं, हंसस्य एक-वारं, परमहंसस्य मानसस्नानं, इत्यादिविधिषु कुटीचकस्य त्रिषवणस्नानमात्रं, बहूदकस्य त्रिषवणस्नानं द्विवारस्नानं च, हंसस्य एकवारं, द्विवारं, त्रिवारं च, इत्याद्यपार्थस्यापि तुल्यन्यायेन पूर्वपक्षिणा कल्पनीयत्वप्रसंगात् । यदि एता-दृशातिप्रसंगपरिहाराय त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य, इत्यादि-वाक्यानां यथाश्रुतार्थ एव स्वीक्रियते, तर्हि तथैव समन-न्तरवाक्येऽपि कुटीचकबहूदकयोः श्रवणं, इत्यादौ यथा-श्रुतार्थ एव स्वीकरणीयः ; एकस्मिन्सन्दर्भे विद्यमानवाक्यानां

समानरूपाणां एकरीत्यैव अर्थस्य व्युत्पादनीयत्वात्। यथाश्रुतार्थवर्णने च पूर्वोक्तदोषः तदवस्थ एव स्यात्।

अथवा पूर्वपक्ष्युक्तरीत्यैव प्रकृतश्रुतेरर्थो भवतु; तथाऽपि न किञ्चिदनिष्टमस्माकं। कुटीचकबहूदकयोः श्रवणमात्रं, अन्ययोः श्रवणमनने, अपरयोः श्रवणमनननिदिध्यासनानि, इत्येव अर्थस्य अङ्गीकरणीयतया, अस्मदभिप्रेतं श्रवणादीनां समुच्चित्यानुष्ठानं, स्तोतुमेव प्रकृतवाक्यं प्रवृत्तमिति पर्यवसानेन, प्रयोजनान्तरस्यापि लाभात् सुतरामनेनास्माकं समीहितसिद्धिः। श्रवणमनननिदिध्यासनानां समुच्चित्यानुष्ठानविधानसामर्थ्याच्च, एकैकसाधनानुष्ठानार्थतया पृथक्पृथगाश्रमभेदकल्पनं नैव न्याय्यं। अपि च यथाश्रुतार्थाङ्गीकारे कुटीचकबहूदकावस्थायां श्रवणमनुष्ठाय तदनन्तरं मननोपयोगितया हंसपरमहंसाश्रमस्वीकरणपूर्वकं यदा मननं कर्तुमुपक्रमते तदा कालव्यवधानात् पूर्वं श्रुतार्थः सर्वोऽपि विस्मृतः खलु भवेत्। तथा सति कथमयं तद्दशायां मननं कुर्वीत, तदुपरि च कथं वा निदिध्यासीत? तदेवं यथाश्रुतार्थकल्पने क्रियमाणेऽपि परश्शताः अनुपपत्तयः दुष्परिहारा एव। तस्मात् श्रुतिवाक्यानां ऐदंपर्यमविज्ञाय स्वातन्त्र्येण अर्थाभासकल्पनं न शोभते प्राज्ञानाम्। यद्यपि

एतादृशार्थाभासश्रवणेन अव्युत्पन्नबुद्धयो बहवोऽपि लौकिकाः वञ्चिता एव भवन्ति, तथापि अभिज्ञैः तादृगर्थाभासश्रवणे श्रोत्रं न देयमित्याशंसामहे। किञ्च तुर्यातीतत्वं अवधूतत्वं च अपरोक्षज्ञानिन एव अवस्थाभेदौ।

देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम्।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः॥

इति भागवते यतोऽध्यगमत्स्वरूपं इत्यनेन स्वरूपसाक्षात्कारवतो विदुष एव अवधूतलक्षणकथनात्। एतेन यदुक्तं अर्वाचीनैः तुरीयातीतावधूतावुभावपि अज्ञानिविविदिषासंन्यासिनावेवेति तदपास्तं, भागवतादिवाक्यविरोधात्। यद्यपि ज्ञानिन एव अवस्थाभेदौ तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति, तथाऽपि तुरीयातीतावधूतयोः परं कलौ वर्जनीयत्वस्य प्रागेव सप्रमाणमुपपादितत्वात् योगिपरमहंसाख्यविद्वत्संन्यास एव कलौ विधीयते; सदाशिवब्रह्मेन्द्रप्रभृतिभिः प्रामाणिकैः तस्यैव उररीकृतत्वात्। एतादृशविद्वत्संन्यासस्य च फलं जीवन्मुक्तिरेव। तदेवं इयता ग्रन्थेन विद्वत्संन्यास-

स्वरूपं तत्साधनं तत्रकर्तव्यमनोनाशाद्यभ्यासः तत्फलभूतजीवन्मुक्तिः प्रसक्तानुप्रसक्तं च किञ्चिदिति सर्वमिदं संक्षेपतोऽस्माभिरभाणि। विस्तरस्तु जीवन्मुक्तिविवेकादि-ग्रन्थत एव सुधीभिरनुसन्धेयः ॥

इतः परं विविदिषासंन्यासो नाम कः? तत्र च अधिकारी कीदृशः तेन अवश्यकर्तव्यांशाः के? तस्य फलं च किं? इति आकाङ्क्षायां, तत्र किञ्चित् संक्षेपतो विचारमवतारयामः। यद्यपि पूर्वाचार्यैरनेकैः सविस्तरमुपपादित एवा-ऽयमर्थः विविदिषासंन्यासतद्धर्मादिरूपः, तथापि यत्र अर्वाचीनानां विप्रतिपत्तिः अन्यथाग्रहणं च तादृशविषये-ष्वेव किञ्चिदिव लेखनीं व्यापारयामः। तत्र विविदिषा-संन्यासो नाम अपरोक्षसाक्षात्काररूपवेदनेच्छया श्रवणमनननिदिध्यासनाङ्गत्वेन विधिवत्क्रियमाणः सर्वकर्मसंन्यास एव। अत एव "शान्तो दान्त उपरतास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्यति" इत्यत्र उपरतिशब्देन संन्यासं विवक्षित्वा तद्वत एव मुख्यतया आत्मदर्शने तदुपायश्रवणादौ च मुख्याधिकारमुपपादयन्ति सांप्रदायिकाः। एतादृशसर्वकर्मत्यागश्च परमहंसस्य एकस्यैव भवति, न तु कुटीचकादीनां, तेषां तपःप्रधानत्वात् श्रवणादिषु मुख्या-

धिकाराऽलाभात्। अत एव भगवान् संक्षेपकशारीरकाचार्यः।

सर्वश्रुतिस्मृतिवचोभिरयं परिव्राट्
मुण्डः शुचिः परमहंस इति प्रसिद्धः।
ज्ञानाय साधनधनेषु नियुज्यमानः
प्रायेण बुद्धिपरिपाकमवाप्स्यतीह॥

इति परमहंसस्यैव ज्ञानसाधनश्रवणादिषु अधिकारं स्फुटीचकार।

ननु गृहस्थानामपि उद्दालकप्रभृतीनां ब्रह्मविद्योपदेशलिङ्गात् अपरोक्षज्ञानवत्त्वं श्रुत्या निर्दिश्यते, अन्यथा श्वेतकेत्वादीन् प्रति उपदेशासंभवात्। तैश्च श्रवणाद्यभ्यासपूर्वकमेव अपरोक्षज्ञानं संपादितमिति वक्तव्यं। तथा च संन्यासाभावेऽपि गृहस्थानामेव सतां श्रवणाद्यभ्यासः उपपन्नः इति चेत्—

अत्र ब्रूमः। येषां गृहस्थानां अपरोक्षज्ञानित्वं श्रुत्या प्रत्याय्यते तेषां संन्यासपूर्वकं पूर्वजन्मनि श्रवणाद्यभ्यासवशादेव प्रकृतजन्मनि तत्त्वज्ञानोदयो नान्यथा। अत एव संक्षेपशारीरके अभिहितम्।

जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासीत्
संन्यासपूर्वकमिदं श्रवणादिरूपम् ।
विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोऽपि यत्र
तत्राऽऽश्रमादिषु वसन्न निवारयामः ॥ इति ॥

अत एव वार्तिककारचरणा अप्यमुमर्थमनुमोदन्ते—

सत्यपि ब्रह्मवेदित्वे नासंत्यक्तैषणोऽयतिः ।
मुक्तिभागिति चेहोक्तः संन्यासेन समुच्चयः ॥

निरस्तातिशयज्ञानो याज्ञवल्क्यो यतो गृही ।
कैवल्याश्रममास्थाय प्राप तद्वैष्णवं पदम् ॥ इति ।

अत एव गृहमेधिमण्डलमण्डनायमानाः श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रा अपि तत्त्वज्ञानस्य संन्यासापूर्वजन्यत्वं प्रतिपादयामासुः स्वीये न्यायरक्षामणौ अपशूद्राधिकरणे । तथा च तद्वचनं— किं बहुना । निरस्तसमस्तासंभावनादिप्रतिबन्धनिर्विचिकित्सब्रह्मविद्योदयेऽपि अविद्याऽनिवृत्तिकराणिसत्यपि विशेषदर्शने भ्रमाऽनिवृत्तिकरोपाधिसंनिधानकल्पानि कान्यपि प्रतिबन्धकानि सन्ति । तानि सर्वाणि यज्ञदानादिभिः संन्यासापूर्वेण वेदान्तश्रवणनियमादृष्टेन च निवर्तनीयानि । एतानि च प्रतिबन्धकानि यथाऽधिकारं व्यवतिष्ठन्ते, इति ।

अत एव वार्तिककारचरणाः अन्यत्राऽपि—

त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासवः ।
जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥

इति अशेषकर्मत्यागिनः परमहंसस्यैव मुख्याधिकारं श्रवणादिषु प्रत्यपीपदन् । युक्तं चैतत्

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ।
दद्यान्नावसरं किञ्चित्कामादीनां मनागपि ॥

इति वाक्यानुसारेण निरन्तरनिरतिशयब्रह्मनिष्ठायाः परमहंस एव संभवात् । अन्येषामाश्रमिणां तु स्वाश्रमोक्त-कर्मानुष्ठानवैयग्र्येण अनन्यचित्ततया ब्रह्मविचाराऽसंभवात् । श्रवणार्थं स्वाश्रमधर्मत्यागे च गृहस्थादीनां प्रत्यवायश्रवणात् । जनकयाज्ञवल्क्योद्दालकादीनां तु श्रूयमाणं ब्रह्मनिष्ठत्वं पूर्व-जन्मकृतसंन्यासपूर्वकश्रवणमाहात्म्यादेवेति प्रागेवोपपादि । तर्हि गृहस्थानां सर्वात्मना अधिकारो नास्ति वा? इति चेत् मैवं; तेषामपि पापक्षयफलकब्रह्मविद्यायां अधिकारस्य स्मृत्यादिषु स्फुटीकृतत्वात् । तदुक्तम्—

दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् ।
गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् ॥ इति ।

विविदिषूणां परमहंसानां तु शास्त्रोक्तक्रमेण श्रवणादिक-माचरतां सद्योमुक्तिरेव परमफलं । प्रतिबन्धे तु सति क्रम-मुक्तिः । तदुक्तं भगवता बादरायणेन । "ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्" इति । ततश्च पापक्षयार्थब्रह्मविद्यायां गृहस्थस्य अधिकारः । सद्योमुक्तिफलकब्रह्मविद्यायां तु पर-महंसस्यैव अधिकारः ।

विविदिषोः परमहंसस्य च असाधारणं चिह्नं दण्डक-मण्डल्वादिकमेव । तच्च विविदिषाफलभूताऽपरोक्षज्ञानपर्यन्तं परमहंसेन धार्यं । ततश्च

प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्यापाद्य शुद्धितः ।
कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥

इति नैष्कर्म्यसिद्धिवचनानुसारेण, प्रत्यक्प्रवणताऽपर-पर्यायविविदिषानिष्पत्तिपर्यन्तं यथा नित्यनैमित्तिकादिकर्मा-नुष्ठाननियमः, यथा च तादृशकर्मांगतया यज्ञोपवीतधारणा-दिनियमोऽप्याद्रियते यज्ञोपवीताद्यभावे प्रायश्चित्तस्मरणात्, तथैव प्रकृतेऽपि ।

श्रवणादिक्रिया तावत् कर्तव्येह प्रयत्नतः ।
यावद्यथोक्तविज्ञानमाविर्भवति भास्वरम् ॥

इति वार्तिककारवचनानुसारेण विविदिषाफलभूताऽपरोक्षसाक्षात्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं, श्रवणमनननिदिध्यासनरूपाणि नित्यकर्माणि परमहंसेन कर्तव्यान्येव, श्रवणाद्युपकारकतया दण्डादिधारणमपि स्वाश्रमाऽसाधारणचिन्हं परमहंसेन कर्तव्यमिति नियम एव अङ्गीकर्तव्यः, "दण्डधारणस्य कदाचिदकरणेऽपि प्रायश्चित्तविधानात्, दण्डत्यागे शतं चरेत्" इत्यादिना। अत एव धर्मसिन्धुकारैः परमहंसस्य दण्डधारणं विविदिषादशायां नित्यमिति विविदिषाफलनिष्पत्तिपर्यन्तं दण्डधारणादिनियम एवाऽयमनुमेने। तस्मात् गृहस्थस्य यज्ञोपवीतधारणवत् परमहंसानां दण्डधारणमपि नियतमेव, तुल्यन्यायात्। न च गृहस्थानां उपवीतधारणस्य "यज्ञोपवीत्येवाधीयीत" इत्यादिवचनबलात् कर्माङ्गत्वं भवतु, परमहंसस्य तु दण्डधारणनियामकं वचनं किमपि न पश्यामः इति वाच्यं। परमहंसस्याऽपि

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः॥

इत्यादि दण्डधारणनियामकवचनानां भूयसां विद्यमानत्वात्। अत एव पराशरमाधवीयेऽप्युक्तं "विविदिषोस्तु

श्रवणमननादिकर्तव्यसद्भावात् दण्डधारणादिनियमः उपपद्यते" इति। अत एव च यतिधर्मनिर्णये—

दण्डत्यागं न कुर्वीत यावत्प्राणविधारणम्।
आचार्यैर्विहितो मार्गः तत्त्यागी पतितो भवेत्॥

इति विविदिषादशायां दण्डत्यागिनां पातित्यमुद्धुष्यते।

एतेन गुरूपसदनाङ्गतयैव दण्डादिधारणस्य कथितत्वात् गुरुमुखेन श्रवणानुष्ठानपर्यन्तं दण्डादिकं धार्यं अनन्तरं तु दण्डादिविसर्जनमेव कार्यं इति यदुक्तं कैश्चित् तत् दूरतो निरस्तम्। पराशरमाधवीयादिप्रामाणिकग्रन्थेषु श्रवणमननिदिध्यासनोपकारितयैव दण्डादिधारणस्य नियमितत्वात्। ननु यज्ञोपवीताभावे गृहस्थानां पातित्यमेव स्यादिति धर्मशास्त्रकारा वदन्ति। तथा परमहंसस्यापि दण्डाद्यभावे पातित्यं स्याद्वा? इति चेत्— ओं इति ब्रूमः। अत एव कंचित्कालं दण्डवियोगेऽपि "प्राणायामशतं चरेत्" इत्यादिप्रायश्चित्तं आम्नायते। तस्मात् यथा गृहस्थानां विधिवत्कर्मपरित्यागपुरस्सरं संन्यासाश्रमस्वीकारपर्यन्तं यज्ञोपवीतं कर्माङ्गभूतं सर्वदा धारणीयमेवेति नियमः, तथा परमहंसेनापि अपरोक्षज्ञानपर्यन्तं श्रवणाद्युपकारकं दण्डधारणं अवश्यमाचरणीयमेव।

ननु विविदिषाशब्दस्य वेदनेच्छा इत्यर्थः। वेदनं च परोक्षज्ञानमेवाऽस्तु, ततश्च परोक्षज्ञानप्राप्तिपर्यन्तमेव दण्डादिधारणनियमः। अन्यथा विदेहकैवल्योद्देशेनैव संन्यासस्य परिगृहीतत्वमिति कृत्वा तादृशफलसिद्धिपर्यन्तमपि दण्डादीनां धारणीयत्वापत्तिः तस्यैव अन्तिमफलत्वात् इति चेत्, मैवं— विविदिषाशब्दार्थस्यैव प्रकृते विचारणीयत्वात्। विविदिषाशब्दस्य हि वेदनेच्छेत्यर्थः। तीव्रवैराग्यवतो मुमुक्षोश्च कीदृशं वेदनमभिप्रेतं इति वीक्षायां तत् अपरोक्षात्मकं इत्येव वक्तव्यं। केवलपरोक्षज्ञानं तु पदपदार्थव्युत्पत्तिमतः साङ्गवेदाध्येतुः ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वाऽपि अध्ययनकाले जायत इति तादृशफलं परमहंसेन नैषितव्यम्। अपि च गृहस्थादीनां पुराणश्रवणादपि परोक्षज्ञानोत्पत्तिसंभवेन परमहंसाश्रमपरिग्रहानन्तरमेव परोक्षज्ञानं जायते इति वचनं भ्रान्तिमूलकमेव।

तर्हि सांगवेदाध्ययनरहितानां पुंसां परमहंसाश्रमपरिग्रहः केवलपरोक्षज्ञानसंपादनार्थो भवतु, इति चेत्— तादृशानां संन्यास एव नाधिकारः।

योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥

इति मनुना अनधीतवेदस्य शूद्रतुल्यत्वाभिधानेन ता-दृशानां संन्यासयोग्यताया एवासत्त्वात् । ब्राह्मणस्यैव सर्वात्मना संन्यासाधिकारः इति— एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-याश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति याह्येव पुत्रैषणा, इत्यादि संन्यासविधायकश्रुतौ कण्ठतः स्फुटीकृतत्वात् । तस्मात् अपरोक्षज्ञानार्थतयैव संन्यासपरिग्रहात् विविदि-षाशब्दस्य अपरोक्षज्ञानेच्छा इत्यर्थं एव साधीयान् । यद्-व्यापादितं पूर्वपक्षिणा विविदिषायाः विदेहमुक्तिपर्यन्तता-ऽपि भवतु इति तदपि अविचारितरमणीयमेव । न हि पाकार्थं काष्ठाधिरोपणं क्रियते इत्युक्ते, काष्ठाधिरोपणस्य पाकोद्देश्यकतां अविगणय्य, पक्वान्नाभ्यवहारजन्यां तृप्तिमेव फलत्वेन प्रतिपद्यते कश्चित् । तथैव प्रकृतेऽपि वेदनेच्छया क्रियमाणस्य संन्यासस्य अपरोक्षात्मवेदनमेव फलं युक्तं अव्यवहितत्वात् । न तु विदेहकैवल्यं अत्यन्तव्यव-हितत्वात् । ननु यथा पाकार्थं क्रियमाणस्य काष्ठाधिरोपण-स्य स्वप्रयुक्तपाकसाध्यौदनाभ्यवहारजनिता तृप्तिरपि पर-म्परया फलमित्यङ्गीक्रियते तथा विदेहकैवल्यस्यापि विविदिषाप्रयुक्तसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणाद्यभ्यासनिष्पादि-

तत्त्वज्ञानसाध्यतया तस्यापि परम्पराफलत्वं भविष्यति इति चेत्, कामं भवतु; केनेदं निवारितम्? विविदिषा-प्रयुक्तसंन्यासस्य स्वोद्देश्यभूतं वेदनमेव मुख्यं फलमिति तु वयं ब्रूमः। तादृशाव्यवहितमुख्यफलनिर्वृत्तिपर्यन्तं च श्रवणाद्युपकारितया दण्डादिधारणनियमस्तु वज्रलेपायते।

ननु नायं नियमः परमहंसानाम्—

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः।
स याति नरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान्॥

इत्यादि वचनैः काष्ठदण्डस्य निन्द्यमानत्वात् इति चेत्—पूर्वापरसन्दर्भापर्यालोचननिमित्तभ्रान्तिरेवेयं आयुष्मतः। तथाहि। इदं हि वचनं परमहंसोपनिषद्गतम्। तत्र विद्वत्संन्यास एव प्रकृतः इति सप्रपञ्चं समुपापीपदाम। तत्प्रकरणपतितं इदमपि वाक्यं विद्वत्संन्यासिविषयमेव। तद्विषये दण्डादिधारणनियमाभावप्रसञ्जनं तु अस्मदिष्टमेव। यद्युच्येत इदं वचनं क्वचित् विविदिषुसंन्यासिप्रकरणेऽप्युदाहारि इति तर्हि जीवनमात्रोद्देशेन यो मूढः दण्डादिकं धारयति तद्विषयतया योजनीयम्। अत एव ज्ञानवर्जितः इति विशेषणमपि संगच्छते। अत एव प्रकृतवाक्यमुदाहृत्य प्रकृतशङ्कामप्युद्भाव्य पराशरमाधवीये एवं समाधायि।

ननु ज्ञानरहितस्य दण्डप्रतिषेधः आम्नायते काष्ठदण्डो धृतो येन, इत्यादिः—— नैष दोषः विद्यां विविदिषां च विना जीवनार्थमेव केवलं एकदण्डं यो धारयति तद्विषयत्वात्प्रतिषेधस्य इति । अत एव च पूर्ववाक्ये "ज्ञानदण्डो धृतो येन ह्येकदण्डी स उच्यते" इति ज्ञानदण्डवतो विद्वत्परमहंसस्यैव दण्डादिनिषेधः क्रियते । न च तं प्रति दण्डस्यैव अप्रसक्तेर्निषेधायोग इति वाच्यं तं प्रत्यपि प्रसक्तेः पूर्वं सविस्तरमुपपादितत्वात् । विद्वत्प्रकरणानुसारेण च अत्र अपरोक्षज्ञानमेव ज्ञानशब्देन व्यपदिश्यते इत्याद्यपि पूर्वमेवोक्तम् ।

"ननु आथर्वण्यां श्रुतौ "ज्ञानशिखाः ज्ञाननिष्ठाः ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ इति परमहंसानां बाह्यशिखायज्ञोपवीताभावेऽपि, ज्ञानरूपमान्तरं तत् द्वयं अस्त्येवेति प्रतिपाद्यते । न च तत्रापि ज्ञानशब्दस्य अपरोक्षार्थकतामङ्गीकृत्य विद्वत्संन्यासिपरतयापि वाक्यमिदं घटयितुं शक्यमिति वाच्यं विविदिषुप्रकरण एवास्य वाक्यस्य यतिधर्मसंग्रहादिषु उदाहृतत्वात् । ततश्च अत्रत्यज्ञानशब्देन प्रयोजकज्ञानस्यैव विवक्षणीयतया ज्ञानदण्डो धृतो येन इत्यादि वाक्येऽपि तुल्ययुक्त्या ज्ञानशब्देन परोक्षज्ञानमेव विवक्ष्यतां इति चेत्" मैवं प्रकरणानुसारेणैव अर्थस्य

कल्पनीयत्वात् । विद्वत्संन्यासनिरूपणप्रस्तावे ह्याम्नातस्य ज्ञानशब्दस्य अपरोक्षार्थकत्वमेव न्याय्यम् । ज्ञानशिखाः ज्ञाननिष्ठाः, इति वाक्यात्पूर्वं त्वेवमाशंका प्रवृत्ता ; परमहंसस्य शिखायज्ञोपवीताभावे कथं स्वाश्रमधर्मेष्वधिकारः इति । एवं शंकायां, तत्समाधानार्थं इदं वाक्यं प्रवृत्तं ज्ञानशिखाः इत्यादि । ततश्च स्वाश्रमधर्मानुष्ठानप्रधानो यो विविदिषुपरमहंसः तद्विषयमेवेदं वाक्यमिति विस्पष्टं प्रतीयते । तस्मात् एतद्वचनदृष्टान्तेन, ज्ञानदण्डो धृतो येन, इति वाक्यस्यापि विविदिषुपरत्ववर्णनं प्रकरणस्वारस्यविदां न शोभते । अथवा, तद्वाक्यस्यापि विविदिषुपरत्वमेवास्तु, तथापि तद्विषये काष्ठदण्डाभावप्रतिपादनं पूर्वपक्ष्यभिमतं नैव सिद्ध्यति । प्रकृतवाक्येन हि "प्रयोजकज्ञानेनापि शून्यस्य केवलमूढस्य दण्डधारणमनुचितं, ततश्च तादृशस्य दण्डधारणाद्युपलक्षितसंन्यास एव नाधिकारः इत्येव वाक्यार्थाङ्गीकारात् अस्मदिष्टसिद्धिः । ननु विद्यारण्यचरणैः जीवन्मुक्तिविवेके "कौपीनेन लज्जान्यावृत्तिः दण्डेन गोसर्पाद्युपद्रवपरिहारः आच्छादनेन शीतादिपरिहारः इत्यादिवदद्भिः दण्डस्य आवश्यकत्वं नास्तीति सूच्यते, गोसर्पाद्युपद्रवपरिहारेच्छायामेव दण्डपरिग्रहः इति ऐच्छि-

कत्वस्य वर्णितत्वादिति चेत्, मैवम्। कौपीनं दण्ड-माच्छादनं च स्वशरीरोपभोगाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् इति विद्वत्परमहंसविषयकवाक्यस्यैव विचारण्यचरणैः व्याख्यातत्वात्। विदुषश्च शरीरोपभोगेच्छायां दण्डादिपरिग्रहः अन्यथा तदभावः इति तद्विषये ऐच्छिकत्वस्यैव तत्र स्फुटीकरणात्। न च शरीरोपभोगार्थो व्यापारः अपरोक्षज्ञानवतो विद्वत्संन्यासिनो न स्यात्, विद्वत्ताव्याघातात् इति वाच्यं— ज्ञानिनां चरित्रस्य दुर्निरूपत्वात्। अत एव वदन्ति स्वाराज्यसिद्धिकाराः ज्ञानिनां अव्यवस्थितस्वरूपताम्।

केऽपि वर्णाश्रमाचारनिष्ठापराः
मुग्धबालप्रमत्तोपमाश्चापरे।
रागिणो भोगिनो योगिनश्चेतरे
ज्ञानिनां लक्ष्यते नैकरूपा स्थितिः॥ इत्यादिना।

विविदिषोस्तु आचारो नियत एवेति तेन दण्डादिकं अवश्यं धार्यमेव। अत एव उत्तरत्र विशिंषन्ति विद्यारण्यचरणाः "विविदिषासंन्यासिनस्तु दण्डग्रहणं मुख्यं" इति। तस्मात् विविदिषासंन्यासिविषये दण्डादीनां अमुख्यत्वं वा वैकल्पिकत्वं वा, परोक्षज्ञानानन्तरमेव तेषां

विसर्जनं वा, प्रकारशतेनापि न केनाप्युपपादयितुं शक्यते ।

तथा परमहंसस्य आच्छादनादिविषयेऽपि नियमो वि-द्यते । अत एवोक्तं

कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः ।
यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥ इति ।

अन्यत्राऽपि—

कौपीनयुगलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहं ॥ इति ।

ननु सूतसंहितायाम्—

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् ॥

इत्यादिवाक्यं परमहंसधर्मनिरूपणप्रकरणे पठितं तस्य अधिकवस्त्रादिपरिग्रहमपि प्रापयति । तथा "अध्यात्मपुस्तकं विप्रैः दत्तं गृह्णीत भिक्षुकः" इत्यादिना पुस्तकादिपरिग्रहम-प्यन्यत्र प्रापयति । तथा च कुर्यान्नान्यस्य संग्रहं इति वचनविरोधः स्यात् इति चेत्— नैष दोषः, आच्छाद-नादीनां वैकल्पिकत्वाभिधानात् । एवं वैकल्पिकत्वाङ्गीकारे

सत्येव सर्वेषां वचनानां सार्थक्यं भवति । तर्हि कथं आच्छादनादिषु नियमः इत्युक्तं इति चेन्, नैष दोषः; कौपीनाच्छादनकन्थादण्डकमण्डलुपुस्तकप्रमुखानि यानि वाचनिकानि तेषामेव परिग्रहो नान्येषां इति नियमाङ्गीकारसंभवात् । तत्र कौपीनदण्डकमण्डलुमात्रेण वा, कौपीनकन्थादण्डकमण्डलुमात्रेण वा कश्चिद्विरक्तो यदि तिष्ठति तस्य अधिकपुस्तकादिपरिग्रहाभावात्, पर्यटनादिसौकर्यं ममताराहित्यं च अधिकं सिद्ध्यति इति तु विशेषः । दण्डकमण्डल्वोः संयोगानियमस्तु अपरोक्षज्ञानप्राप्तिपर्यन्तं नियत एवेति तद्विषये ऐच्छिकत्वापादनं तु भ्रान्तिमूलकमेव । अत एवान्यत्र—

जनोरूर्ध्वमधो नाभेः परिधायैकमंबरम् ।
द्वितीयमुत्तरं वासः परिधाय गृहान्व्रजेत् ॥

इति वचनमपि विविदिषोः परमहंसस्य वस्त्रद्वयपरिग्रहमभ्यनुजानाति । पुस्तकादिकं तु श्रवणाद्युपकारितया न परिग्रहाधिक्यप्रापकं । अन्यथा “ संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्, इति विधिमनुरुन्धानो विविदिषुः परमहंसः पुस्तकाद्यभावे कथमिव श्रवणादिकमाचरेत् । तस्मात् श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैः अभ्यनुज्ञाताः ये परिग्रहाः वस्त्रपुस्तकादयः तेषां अनिषि-

6

त्वमेव । एतेन यत् कैश्चिदुक्तं, कौपीनयुगलं, कन्था— दण्डः—इति त्रयाणामेव श्रुतिचोदितत्वात् , तद्व्यतिरिक्तं परमहंसेन न ग्राह्यं इति, तदपास्तम् । पुस्तकादीनामभावे श्रवणस्यैव लोपप्रसंगेन,— "वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टं" इति न्यायापत्तेः । श्रवणमनननिदिध्यासनैः असकृदनुष्ठितैः ज्ञानपरिपाको यदा भवति तदनन्तरं तु पुस्तकादिकं त्याज्यमेव इति चेत् , चिरं जीवतु भवान् । अयमेवाऽस्मदभिप्रेतोऽर्थः । अत एव पुस्तकनिरपेक्षतया विचारकरणयोग्यतासिद्ध्यनन्तरं पर्यटनकालेऽपि स्वयमेव श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानकर्तव्यतां परमहंसस्यावोचाम । यथाकथंचित् श्रवणादिकं आचरणीयं इत्येव श्रुतेरभिप्रायः, नतु बाह्यपरिग्रहसत्त्वासत्त्वादिविषये । अत एव "एकवारं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे" इति परमहंसं प्रति एकवारभैक्ष्यस्य नियमितत्वेऽपि अन्यत्र अशक्तविषये द्विवारभैक्ष्यमपि अभ्यनुज्ञायते श्रवणादिप्रतिबन्धाभावाय । तदुक्तं जीवन्मुक्तिविवेके— ज्ञानाभ्यासिनं प्रति तु एवं स्मर्यते—

एकवारं द्विवारं वा भुंजीत परहंसकः ।
येन केन प्रकारेण ज्ञानाभ्यासी भवेत्सदा ॥ इति ।

अत एव परमहंसमुद्दिश्य पञ्चधा भिक्षाः अभ्यनुज्ञाताः—

तदुक्तं संन्यासोपनिषदि—

माधूकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतं ॥ इति ।

तत्र माधूकरमेव मुख्यं अन्यान्यपि भैक्ष्याणि अनिषिद्धान्येव, वचनप्रामाण्यात् । एतेन माधूकरस्यैव श्रुतौ उक्तत्वेन अन्यभैक्ष्याणां प्रामाणिकत्वं नास्ति इति यत् कैश्चिदुक्तं तदपास्तम् ।

परमहंसेन क्षौरमपि ऋतुसन्धौ कार्यं "पञ्चक्षौराणि भिक्षूणां भवन्ति ऋतुसन्धिषु" इत्यादिवचनात् । चातुर्मास्ये ऋतुद्वयात्मकत्वपक्षमाश्रित्य पञ्चक्षौराणीत्युक्तं । पक्षा वै मासाः इति श्रुत्यनुसारेण, अद्यतनसंप्रदायानुसारेण च मासद्वयमात्रं चातुर्मास्यसंकल्पे तु क्षौराणि षट् भवन्ति । अधिकं तु यतिधर्मसंग्रहादिग्रन्थतोऽनुसन्धेयम् ।

ननु "परमहंसस्य न क्षौरं अस्ति चेदयनक्षौरं" इति नारदपरिव्राजकोपनिषद्वाक्येन अयनक्षौरमेवाङ्गीकृतं परमहंसस्य ऋतुक्षौरादिकं तु कुटीचकादिविषयमेव, श्रुतिवचनबलेनैव व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वात् । ततश्च ऋतुक्षौरादिकं संप्रदायागतमपि त्याज्यमेव इति चेत्— अत्र

ब्रूमः । स्मृतिपुराणादिषु परमहंसं प्रति ऋतुक्षौरस्यैव कण्ठतो विधानात् श्रुतौ अयनक्षौरादिकमुच्यमानं विद्वत्परमहंसविषयं इत्येव व्यवस्थापनीयं । स्मृतिपुराणादिवचनानि च यतिधर्मनिर्णयादिग्रन्थतो विस्तरतोऽधिगन्तव्यानि । अथ वा—

कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् ।
न त्रीनृतूनतिक्रामेन्न भिक्षुस्सञ्चरेत्क्वचित् ॥

इत्यादि वचनानुसारेण, ऋतुत्रयादधिककालं क्षौरं विना न स्थातव्यम् , इत्येवंपरं श्रुतौ अयनक्षौरानुवादकं वाक्यमिति सन्तोष्टव्यम् । अत एव अन्यत्रापि वर्णितम् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कुरुते वपनं तथा ।
ऋतुसन्धिषु सर्वासु कुरुते वा न वापि सः ॥ इति ।

ननु नारदपरिव्राजकोपनिषदि "परमहंसस्य न क्षौरं अस्तिचेदयनक्षौरं" इति वाक्येन अयनक्षौरस्यैव परमहंसं प्रति विधीयमानत्वात् ऋतुक्षौरस्य कुटीचकादिविषयतया बोध्यमानत्वाच्च केवलस्मृतिपुराणादिवचनावष्टंभमात्रेण कथं ऋतुक्षौरस्य प्रामाणिकत्वमुच्यते ; प्रबलश्रुतिविरोधे स्मृतिपुराणवाक्यानामेव अन्यथा नेतव्यत्वात् , इति चेत्—

अत्र वदामः । यावच्छक्यं स्मृतिपुराणवाक्यानां श्रुतिवचनानां च ऐककण्ठ्योपपादने प्रयत्नः कर्तव्य एव इति क्षुण्णोऽयमध्वा वैदिकाध्वनीनानां । प्रकृते च पूर्वोक्तरीत्या परमहंसं प्रति ऋतुक्षौरप्रतिपादकानां वचनानामपि काचन गतिर्वक्तव्या । यदि यथाश्रुतश्रुत्यर्थग्रहणमात्रेण, अयनक्षौरादिकमेव विवक्ष्येत तदा स्मृतिपुराणादिवचनानि कदर्थितानि भवेयुः । यदि च स्मृतिपुराणवाक्यमात्रमवलंब्येत तदा श्रुतिरपि पीडिता स्यात् । तस्मात् श्रुतिवचनानां स्मृतिपुराणादिवाक्यानां च स्वस्वोचितविषयोपहारेण संभावनीयतया पूर्वोक्तरीत्या पुराणे परमहंसं प्रति ऋतुक्षौरविधायकानां वाक्यानां विविदिषुपरमहंसविषयत्वं परमहंसस्य अयनक्षौरविधायकश्रुतिवाक्यस्य तु विद्वत्परमहंसविषयत्वं, इति विभाग एव व्यवतिष्ठते । ननु विद्वत्पदस्य वा विविदिषुपदस्य वा तत्र अभावात् कथमेवमर्थवर्णनं क्रियते ? इति चेत्—श्रुतिस्मृतिवाक्यानां प्रामाणिकत्वान्यथानुपपत्त्यैवेति ब्रूमः । तर्हि श्रुतिवाक्यविरोधेन स्मृतिपुराणादिवाक्यं त्यज्यतां इति चेत्—नायं साधीयानध्यवसायः । यत्र खलु सर्वात्मना श्रुतिस्मृतिवाक्ययोः श्रुतिपुराणवाक्ययोर्वा ऐककण्ठ्यं उपपादयितुं न शक्यते तत्रैव श्रुत्या स्मृतिपुराणादि-

वाक्यानां बाधनं अगत्या अंगीक्रियते। तत्रैव च श्रुतिस्मृत्योः परं बाधे श्रुतिरेव गरीयसी, इति न्यायोऽपि प्रक्रमते। यत्र तु वचनद्वयस्य अविरोधः उपपादयितुं शक्यते तत्र न तादृशन्यायस्य प्रवृत्तिः इत्येव साधीयसां सरणिः। अपि च शंकरभगवत्पादानारभ्य यावदियन्तं कालं शिष्यप्रशिष्यपरंपरागतास्सर्वेऽपि विविदिषुपरमहंसाः ऋतुक्षौरादिकमेव समाचरन्तो दृश्यन्ते। ततश्च परम्परागतसंप्रदायोऽपि प्रकृतविषये प्रमाणं। अधुनातनैः कैश्चित् नवीननवीनसंप्रदायाविष्करणमात्रेण भगवत्पादपरंपरीणा पारमहंस्यपद्धतिः कथं नाम खिलीक्रियेत?। परंपरागतास्सर्वेऽपि श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानादेव ऋतुक्षौरादिकं अन्ववर्तन्त इति चेत्—अहो! अत्यन्तमभिज्ञोऽस्मि। भगवत्पादप्रभृतीनां सांप्रदायिकपरमहंसानां अनेकेषां विषये अनभिज्ञत्वकल्पनापेक्षया भूयोऽनुग्रहन्यायेन स्वस्मिन्नेव अनभिज्ञत्वकल्पनमुचितं इति तु वयं मन्यामहे। न हि खलु प्रचण्डमार्तण्डमण्डले देदीप्यमाने पेचकमात्रानुभवसिद्धोऽप्यन्धकारः प्रमाणपथमवतरिष्यति।

अपि च प्रकृतवाक्यस्य पूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनायामपि अयनक्षौरविधायकमिदं वाक्यं विद्वत्परमहंसविषय-

मेवेति विस्पष्टं भवति। तथा हि पूर्वोत्तरवाक्येषु श्रूयमाणाः परमहंसशब्दाः तद्धर्माश्च विद्वत्परमहंसमेव गोचरयन्तीति विज्ञायते। स्नाननिरूपणावसरे हि "परमहंसस्य मानसस्नानं" इति मानसस्नानं विधीयमानं विद्वत्परमहंसविषयमेव। विविदिषोस्तु त्रिकालस्नानादेः श्रुतिचोदितत्वात्। तथा चोक्तं संन्यासोपनिषदि—त्रिकालस्नानमाचरन् वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रणवानुष्ठानं कुर्वन्" इत्यादि। एवं "भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य" इति वाक्यमपि विद्वत्परमहंसमेव गोचरयति, विविदिषोः त्रिपुण्ड्रधारणस्य सूतसंहितादिषु कण्ठोक्तमुपपादितत्वात्। इत्थमेव "हंसपरमहंसयोः करपात्रं" इत्यत्रापि विद्वत्परमहंसं प्रत्येव करपात्रमभ्यनुज्ञायते। विविदिषोर्विषये, माधुकरादिपञ्चभैक्ष्याणां संन्यासोपनिषदि स्पष्टं अभ्यनुज्ञातत्वात्। तथा "दिगंबरं परमहंसस्य" इति वाक्यं विद्वत्परमेव; विविदिषोर्विषये वस्त्रकौपीनकन्थादीनामन्यत्र विहितत्वात्। तदेवं पूर्वोत्तरसन्दर्भयोः श्रूयमाणपरमहंसशब्दाः सर्वेऽपि विद्वत्परमहंसपरा एवेति स्थिते तन्मध्यगतस्य "परमहंसस्य न क्षौरं अस्ति चेदयनक्षौरं" इति वाक्यस्य परं विविदिषुपरत्ववर्णनं कथमुपपद्यतां नाम? तस्मात् अत्रत्यपरमहंसपदमपि

अपरोक्षज्ञानिविद्वत्परमहंसविषयमेवेत्यनिच्छताऽप्यंगीकर्तव्यम्। अपरोक्षज्ञानिनः कथं विधिनिषेधादिकं? इति शंका तु पूर्वं भूयोभूयोऽपि परिहृतैवेति पुनः पुनस्तदुल्लेखनं लज्जावहं भवति। तस्मादस्मात्पिष्टपेषणादुपरंस्यामः।

किंच पूर्वपक्षिणाऽपि स्मृतिपुराणादिवाक्यनिरपेक्षमेव श्रुतिव्यवस्था क्रियत इति नैकान्तेन नियन्तुं शक्यते। सार्ववर्णिकभैक्ष्यस्य परमहंसविषये श्रूयमाणस्यापि कलौ तन्निषेधकपाराशरादिस्मृतिवचनावलंबेन, तादृशवाक्यानां युगान्तरविषयत्वस्यैव पूर्वपक्षिणाऽप्यंगीकार्यत्वात्। यदि तु पराशरस्मृतिवचनानुसारेण परमहंसं प्रति श्रुतौ विहितस्यापि सार्ववर्णिकभिक्षाटनस्य तादृशस्मृत्यविरोधाय विविदिषुविषये संकुचद्वृत्तितामाश्रित्य विद्वत्परमहंसविषय एव सार्ववर्णिकभैक्ष्यविधिरयं व्यवस्थाप्यते, तर्हि तथैव तुल्यन्यायेन "ऋतुसन्धिषु क्षौरकर्तव्यताप्रतिपादकस्मृतिपुराणवचनानां बहूनामविरोधाय परमहंसविषये अयनक्षौरप्रतिपादकवाक्यस्य विविदिषुविषये संकुचद्वृत्तिताऽऽश्रयणेन तस्य विद्वत्परमहंसविषयकत्वमेव व्यवस्थाप्यतामिति समानोऽयमावयोः पन्थाः। अन्यथा परमहंसंमन्यः प्रकृतपूर्वपक्षी सार्ववर्णिकभैक्ष्यनियमं कुतो वा स्वयं नाद्रियते? तस्मात् सार्ववर्णिक-

भैक्ष्यनिषेधप्रतिपादकस्मृतिवचनावलंबनेनैव पूर्वपक्षिणापि तस्य अनाद्रियमाणत्वात् ब्राह्मणभैक्ष्यस्यैव अंगीक्रियमाणत्वाच्च, स्मृतिवचनानां क्वचित्प्रामाण्यांगीकारे तथैव अयनक्षौरं विहाय विविदिषुयोग्यं ऋतुक्षौरादिकमेव स्मृतिपुराणाद्युक्तमवलंब्यतामिति तुल्यं। न हि स्वाभिमतविषयमात्रे स्मृत्यनुरोधेन श्रुतिसंकोचनं, अनभिमतविषये तु स्मृतिविरोधेनैव श्रुत्यर्थवर्णनमितीदं अर्धजरतीयन्यायाश्रयणं प्रमाणविदां युक्तरूपं। तस्मात् साहसमूलकमेवेदं कृत्यं पूर्वपक्षिणां, यत्किल असांप्रदायिकश्रुतिस्मृतिविरुद्धदुराचारप्रवर्तनं नाम। अभ्युपेत्यवादेन चैतदखिलं प्रत्यपीपदाम। वस्तुतस्तु परमहंसमुद्दिश्य विधीयमानात्मानुसन्धानविधेः स्तवनार्थं प्रवृत्तार्थवादवाक्यमध्य एव "अस्ति चेदयनक्षौरं" इति वाक्यस्य निपतितत्वात् सर्वमिदमर्थवादस्वरूपमेव वचनजातमिति पूर्वं प्रतिपादितत्वात् नातीवास्माकमत्राभिनिवेशः। परं तु ये तावत् एतत्सर्वं विधिवाक्यमेवेत्याशेरते तेषां भ्रान्तिनिवारणार्थमेव 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन विषयविभागमिमं प्रादीदृशाम।

अपि च सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाणे परमहंसव्यतिरिक्ताः कुटीचकादिपञ्चसंन्यासभेदा अपि स्मार्तसंन्यासा एवेति

विशदमेवेदं विमलमतीनां। अत एव वैदिकसंन्यासरूपेयं पारमहंस्यवृत्तिरेव शिष्टपरंपरायां सांप्रतं संप्रवर्तते। अत एव च विद्यारण्यादिभिः जीवन्मुक्तिविवेकादिग्रन्थवरेषु विद्वत्संन्यासरूपा विविदिषासंन्यासरूपा चेयं पारमहंस्यवृत्तिरेव प्रतिपादिता प्राधान्येन। तदेवं स्थिते कुतोनामेयं कुटीचकादिधर्मविचारणा? कुतस्तरां तत्प्रशंसापरार्थवादचिन्ता? कुतस्तमां कुटीचकादिविषये ऋतुक्षौरायनक्षौरादिसद्सद्भावचिन्ता? तथा च कुटीचकाद्याश्रमाणां तद्धर्माणां च स्मार्तत्वात्, प्रागुक्तपरमहंसचर्याप्रशंसकार्थवादवाक्येऽपि श्रूयमाणाः कुटीचकादिधर्माः स्मृत्युक्ता एव सन्तः श्रुत्या अनूद्यन्ते प्रकृतार्थस्तवनार्थं। ततश्च अयनक्षौरादिबोधकश्रुतीनां स्मृत्यनुवादमात्ररूपत्वात् स्मृतितुल्यबलत्वेन परमहंसविषये ऋतुक्षौरकर्तव्यताप्रतिपादकपरःशतस्मृतिपुराणवाक्यैर्बाध एव न्याय्यः; स्मृत्यनुवादमात्ररूपत्वेन तेषां श्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्याऽभावात्। एतेन अयनक्षौरस्य परमहंसविषये श्रुत्यैव विधीयमानत्वात् ऋतुक्षौरप्रतिपादकपुराणादिवचनानां श्रुत्या बाध एव स्यात् श्रुतेरेव प्राबल्यात् इति यत्कैश्चिदुक्तं तदपि परास्तं, अयनक्षौरप्रतिपादकश्रुतेः स्मृत्यनुवादरूपतयैव प्रवृत्तत्वेन श्रुतित्वप्रयुक्तप्राबल्याभावात्, विधायकत्वस्य असंप्रतिपन्नत्वाच्च।

ननु न कुत्रापि दृष्टचरी काचिदेषा रीतिः, यत्किल श्रुत्युक्तधर्माणां स्मृत्यनुवादरूपताङ्गीकरणं नाम । न हि खलु पूर्वप्रवृत्ता श्रुतिः पश्चाद्भाविपुरुषकर्तृकां स्मृतिं अनुवदितुमीष्टे ; तादृशपुरुषस्य वा तत्प्रणीतस्मृतेर्वा तदानीमनुपस्थितत्वात् इति चेत्— अत्र ब्रूमः । न तावददृष्टचरी सैषा सरणिः ; बृहदारण्यके अष्टमाध्याये तृतीयब्राह्मणे "स यः कामयेत महत्प्राप्नुयां" इत्यादिना विहितस्य मन्थकर्मणः श्रुत्या प्रतिपाद्यमानत्वेऽपि, तादृशश्रुतिवाक्यस्य स्मृत्यनुवादरूपतामभ्युपगम्य तत्प्रतिपादितमन्थकर्मणोऽपि स्मार्तत्वमेवेति भगवता भाष्यकारेण व्यवस्थापितत्वात् । तथा च तत्र भाष्यं "स्मार्तं हीदं मन्थकर्म । ननु श्रुतिविहितं सत् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति ? स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियं । अत एव आवसथ्याग्नावेतत्कर्म विधीयते" इति । ननु भाष्यकारोक्तमपि कथं संगच्छतां ? पूर्वप्रवृत्तश्रुतिवाक्यस्य पश्चाद्भाविस्मृतिवचनानुवादासंभवात् इति चेत्— नैष दोषः । श्रुतेः त्रिकालव्यापित्वेन पूर्वकालमात्रवर्तित्वस्य प्रामाणिकैरसंप्रतिपन्नत्वात् । अन्यथा याज्ञवल्क्यादीनां वादिविजयादिप्रतिपादककथारूपश्रुतिवाक्यानां तद्घटितवाजसनेयादिशाखायाश्च याज्ञवल्क्यादिभिरधीयमानत्वं कथमुपप-

श्रेत । तस्मात् याज्ञवल्क्यादिभिरपि स्वकथाप्रतिपादकश्रुतिवाक्यानां स्वयमेव अधीतत्वान्यथानुपपत्त्या आविवृत्तान्तानुवादकत्वमपि श्रुतेरवश्यमङ्गीकरणीयमेव । अत एव एतादृशीं शंकामुद्भाव्य इत्थं समाधायि भगवता आनन्दगिर्याचार्येण । "न च पूर्वभाविन्याः श्रुतेः उत्तरभाविस्मृत्यनुवादित्वासिद्धिः, तस्यास्त्रैकाल्यविषयत्वाभ्युपगमात्" इति । तस्मात् श्रुतेः क्वचित् स्मृत्यनुवादकत्वमपि संभवतीति नेयमदृष्टचरी रीतिः । तथैव प्रकृतेऽपि नारदपरिव्राजकोपनिषदि कुटीचकादीनां परमहंसव्यतिरिक्तानामाश्रमाणां तद्धर्माणां वा बोध्यमानत्वेऽपि तेषां स्मृत्युक्तानामेव सतां प्रकृतार्थवादोपयोगित्वेनानुवादः इत्येव सुधीभिः सूक्ष्मेक्षिकया परिकलनीयं । न चैवं स्वकपोलकल्पनया वयं व्यवस्थापयामः । भाष्यकारैरेव प्रकृतव्यवस्थायाः बृहदारण्यकभाष्ये सूचितत्वात् व्याख्याकारैः स्फुटीकृतत्वाच्च । तदुक्तं भाष्यकारैः "त्यक्त्वा स्मार्तं लिंगं" इत्यादि । आनन्दगिर्याचार्याश्च एवं तत्र व्याचचक्षिरे । "त्रिदण्डेन यतिश्चैव इत्यादिस्मृतेः न परमहंसपारिव्राज्यमत्र विवक्षितं, इत्याशंक्याह त्यक्त्वा स्मार्तं लिंगं इति ।" तथा "प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाच्च स्मार्तसंन्यासो मुख्यो न भवतीत्याह— अथेति ।"

इत्थं भाष्यकारीयवचनं व्याचक्षाणानां आनन्दगिर्याचार्याणां कुटीचकादिसंन्यासाः सर्वे स्मार्तसंन्यासभेदा एव, परमहंसपारिव्राज्यमेकमेव श्रौतमिति स्फुटतरमाशयोऽवगम्यते। यदि नारदपरिव्राजकाद्युपनिषत्सु कुटीचकादिसंन्यासाः अपूर्वतयैव विहिताः स्युः, तर्हि कुटीचकादिसंन्यासानां स्मार्तत्वमभ्युपगम्य तेषां अमुख्यत्वप्रतिपादनं भाष्यव्याख्याकाराभ्यां क्रियमाणं कथं संघटेत? तस्मात्परमहंसव्यतिरिक्तानां पञ्चानामपि संन्यासानां स्मार्तत्वममुख्यत्वं च सुस्थितमेव। एतेन यदुद्घुष्यते कैश्चिदवधूतंमन्यैः वयमपि वैदिका एव वेदविहितावधूताश्रमस्यैवास्माभिरंगीकृतत्वादित्यादि तत्सर्वं जन्मवन्ध्यायाः पुत्रोत्सवलाभलोलुपतामेवानुकरोति ; वेदे अवधूताश्रमस्य अविधानात्। नारदपरिव्राजकाद्युपनिषत्सु क्वचित्क्वचित् परमहंसचर्याप्रशंसकार्थवादोपबृंहणे तु श्रूयमाणोऽवधूतशब्दः स्मृतिपुराणाद्युक्तावधूताश्रममेव क्रोडीकरोतीति नैतावता तस्यापि वैदिकत्वकल्पनप्रत्याशा युक्तरूपा।

ननु परमहंसेन सह षड्विधानामपि संन्यासिनां धर्मभेदस्य नारदपरिव्राजकोपनिषदि बोध्यमानत्वात् तुल्यन्यायेन परमहंसस्यापि स्मार्तसंन्यासित्वमेव स्यात् स्मार्तसंन्यासिमध्यपातित्वात् इति चेत् — मैवं, परमहंसपारिव्राज्यस्य

बृहदारण्यके विस्पष्टमेव विहितत्वात् । "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति" इत्यादिवाक्यैः विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासात्मकपरमहंसपारिव्राज्यविधेः भाष्यकारादिभिरभिव्यंजितत्वात् । ततश्च बृहदारण्यकविहितपरमहंसाश्रमस्यैव स्मृतिपुराणादिषु अनूदितस्य पुनः श्रुत्यैव अनुवादः क्रियते कुटीचकादिषड्विधसंन्यासनिरूपणावसरे, न तु तत्रानुवादमात्रेण प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्य पारमहंस्यस्य श्रौतत्वमपैष्यति । तस्मात्परमहंसाश्रमस्य वैदिकत्वं निष्प्रत्यूहमेव । ननु बृहदारण्यके पारमहंस्यविधिवदेव नारदपरिव्राजकाद्युपनिषत्स्वपि "संन्यासष्षड्विधो भवति, कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसः तुरीयातीतः अवधूतश्चेति" इत्यादिना कुटीचकादिसंन्यासानां अनुक्रान्तत्वात्, तथा तत्तल्लक्षणानामपि पृथक्पृथगेव अभिहितत्वाच्च तेषामपि वेदविहितत्वेन वैदिकत्वं कुतो नाङ्गीक्रियते ? कथं वा तेषां श्रौतत्वस्मार्तत्वविवेकः कर्तव्यः ? इति चेत्— उच्यते । न तावत् श्रुतौ निरूपितत्वमात्रेण धर्माणां श्रौतत्वं, न वा स्मृतौ निरूपितत्वमात्रेण तत्रत्यधर्माणां स्मार्तत्वमिति च नियन्तुं शक्यं । अन्यथा "उद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान्

सकलं भद्रमश्नुते " "सन्ध्यां मनसा ध्यायेत् " इत्यादि-श्रुतिवचनैरपि सन्ध्योपासनस्य बोध्यमानत्वेन सन्ध्यावन्दनादेः केवलश्रौतकर्मत्वापातात्। न चेष्टापत्तिः, स्मार्तकर्मणः एव सन्ध्योपासनादेः परिगणनात्। तथा "ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोः" इत्यादिस्मृतिवाक्येषु अश्वमेधस्य प्रशंसनात् तस्यापि स्मार्तत्वापत्तिः। तस्मात् श्रुतिनिरूपितत्वेन श्रौतत्वं स्मृतिनिरूपितत्वेन स्मार्तत्वं इति विभागकरणं अन्धपरंपरामात्रमेव।

परं तु अर्थवादादिपरिकरपुरस्सरं श्रुतौ विधायकवाक्येन वा विध्युन्नायकपदघटितवाक्येन वा विधीयमानधर्माणां श्रौतत्वं, तथा अर्थवादादिपुरस्सरं लिङादिघटितवाक्यैः स्मृतिपुराणादिषु विधीयमानधर्माणां स्मार्तत्वं इत्येव व्यवस्था स्वीकरणीया। अन्यथा श्रौतस्मार्तधर्माणां परस्परसंकीर्णतया प्रतीयमानानां प्रकारान्तरेण दुर्विवेचत्वात्। अत एव "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इति विधानानन्तरं, "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति" इत्याद्यर्थवादः श्रूयते प्रकृतार्थस्तवनाय। ततश्च उक्तरीत्या अर्थवादादिपुरस्सरं श्रुतौ विधीयमानवायव्यादियागानां यथा श्रौतत्वं तथैव बृहदारण्यके "एतमेव प्रव्राजिनो लोक-

मिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति पारमहंस्यविधानानन्तरं "एत-द्धस्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति" इत्याद्यर्थ-वादानां श्रूयमाणत्वात् तादृशार्थवादोपोद्बलितश्रुतिवाक्येन विध्युन्नायकपदघटितेन विधीयमानत्वात् प्रकृतपारमहं-स्यस्य श्रौतत्वमेवांगीकरणीयम्। न तु तथा श्रुतौ कुत्राऽपि अर्थवादादिलक्षणपुरस्सरं कुटीचकाद्याश्रमविधायकं वचनमु-पलभामहे, येन तेषां वैदिकत्वं प्रतिपद्येमहि। तस्मात्परम-हंसव्यतिरिक्ताश्रमाणां उक्तदिशा स्मार्तत्वमेवेति निर्णयात्, अधुनातनानां अवधूतंमन्यानां चर्या न तु वैदिकी, परं तु स्मार्तचर्यैवैषा इति सुधीभिरवधारणीयम्। ननु कथं तेषां सर्वेषां स्मार्तत्वं? यद्यपि कुटीचकादीनां संन्यासानां केषां-चित् स्मार्तत्वं आनन्दगिर्याचार्यैरभिहितं तथापि तुरीया-तीतावधूतोपनिषदि अवधूतोपनिषदि च अवधूतचर्यायाः भूयस्तरां उपपादितत्वात् अवधूताश्रमस्य वैदिकत्वमेवाभ्यु-पगन्तव्यम् इति चेत्— नायं दोषः। तत्र अवधूतशब्देन अतिवर्णाश्रमिण एव विवक्षितत्वात्। अत एव तुरीया-तीतावधूतोपनिषदि "त्यक्तवर्णाश्रमाचारः" इत्यादिना अवधूतलक्षणं बोध्यमानं संगच्छते। अत एव च तत्र

'तुरीयातीतावधूतवेषेण अद्वैतनिष्ठापरः" इति विशिनष्टि श्रुतिः । अस्य च अयमर्थः; अतिवर्णाश्रमिणः वेषभाषादिचर्या कथं इति शंकायां तुरीयातीतावधूतयोः स्मृतिप्रसिद्धयोः स्मार्तसन्यासिनोः यादृशी चर्या तत्सदृशी अतिवर्णाश्रमिणोऽपि । ततश्च गोमुखाहारेण वा अजगरवृत्त्या वा बाह्यचर्या, अद्वैतनिष्ठापरत्वं च आन्तरचर्या अतिवर्णाश्रमिणां भवति इत्येव स्वरसतोऽर्थः प्रतीयते । अवधूतोपनिषदि तु तत्रत्याऽवधूतशब्देन अतिवर्णाश्रम्येवोच्यते इति स्फुटतरं निरटङ्कि—

यो विलंध्याश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितस्सदा ।
अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतस्स कथ्यते ॥ इत्यादिना ।

तस्मात् अवधूतोपनिषदपि स्मृतिप्रसिद्धस्य अवधूतस्य वैदिकत्वं प्रतिपादयितुं न क्षमेत । अवधूतशब्दश्रवणमात्रेण च न भ्रमितव्यम्, अतिवर्णाश्रमिण एव तत्रत्यावधूतशब्देन ग्रहणमिति श्रुत्यैव स्पष्टीकृतत्वात् ।

अथवा तुरीयातीतावधूतयोरपि वैदिकत्वमेवेति अभ्युपेत्यवादेन वयमंगीकुर्मः, तथापि तयोर्विविदिषासंन्यासिमध्यपातित्वं पूर्वपक्ष्यभिमतं न सिध्येदेव; अपरोक्षज्ञान-

वद्विद्वत्सन्यासिनामवस्थाभेदरूपत्वस्यैव, तयोरभ्युपेयत्वात्। भागवते अवधूततुल्यपरभक्तलक्षणप्रस्तावे—

देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥

इत्यादिना 'यतोऽध्यगमत्स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानवतो विद्वत्संन्यासिन एव अवस्थाभेदोऽयमिति स्फुटीकृतत्वात्। तस्मात् तुर्यातीतावधूतयोरभ्युपेत्यवादेन वैदिकत्वांगीकारेऽपि तयोः विद्वत्संन्यासपरिपाकरूपत्वमेव भविष्यतीति नैतावता तयोः विविदिषुमध्यपातित्ववर्णनं पूर्वपक्ष्यभिमतं सेत्स्यतीति, अलमनेन प्रसक्तानुप्रसक्तार्थप्रपञ्चनपरिपाटी-पाटवप्रकटीकरणचापलेन । प्रकृतमनुसरामः ।

तथा चातुर्मास्याऽनुष्ठानं तदारम्भे व्यासपूजादिकं च संप्रदायाऽनुसारेणैव अनुष्ठातव्यं परमहंसैः ।

ननु मैत्रेयोपनिषदि

पाषाणलोहमयमृन्मयविग्रहेषु
पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः ।

तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्यात्
बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥

इति वाक्येन परमहंसं प्रति बाह्यार्चनानिषेधपूर्वकं मानसपूजैव अभ्यनुज्ञाता। ततश्च श्रुतिविरुद्धबाह्यव्यासपूजादिकं संप्रदायसिद्धमपि कथं न्याय्यं इति चेत् मैवं; बाह्यपूजानिषेधवचनस्य दैनन्दिनपूजाविषयत्वात्। व्यासपूजाविषये तु मन्त्रतन्त्रविधानपूर्वकं बाह्यपूजा कर्तव्यैव इति स्मृतिपुराणादिवचनैर्बहुशो बोध्यमानत्वात्। तथा चोक्तं यतिधर्मनिर्णये—

आषाढस्य सिते पक्षे पूर्वाह्णव्यापिनी यदा।
पूर्णमासी, तदा तत्र व्यासरूपी जनार्दनः॥

पूज्यश्च यतिभिस्सर्वैः हंसैश्च परहंसकैः।
उपचारैः षोडशभिः पूजनीयः प्रयत्नतः॥

मन्त्रतन्त्रविधानेन व्यासरूपी जनार्दनः। इति।

आत्मपुराणे च एकादशाध्याये परमहंसानुद्दिश्य तेषां व्यासपूजाऽनुष्ठानं बाह्यरूपमेवेति प्रयोगविवरणपूर्वकं विस्पष्टं प्रत्यपादि। संप्रदायश्च शंकराचार्यपादप्रभृति इयन्तंकालं तथैव अनुस्यूततया समागतो वर्तते। एवं स्थिते यदुच्यते कैश्चि-

दाधुनिकैः "व्यासपूजापि परमहंसस्य, मानसपूजारूपैव, ऋतुक्षौरादिकं च न कर्तव्यमेव" इत्यादि, तत्सर्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिवचनसामरस्यप्रतिपादनाऽसामर्थ्यमेव तेषां स्फुटीकरोति। सर्वेषां अविरुद्धतयैव कस्यचिदर्थस्य कल्पनीयत्वात्। एतेन भस्मोद्धूलनस्यैव श्रुतौ विधानात् तदेव धारणीयं परमहंसेन न त्रिपुण्ड्रधारणं, इत्यादि नूतननूतनाचारकल्पनाऽपि तेषां प्रत्याख्याता। श्रुतौ विधीयमानस्य भस्मोद्धूलनस्य विद्वत्परमहंसविषयतयैव व्यवस्थापनीयत्वात्। विविदिषोः परमहंसस्य तु विषये त्रिपुण्ड्रधारणावश्यकत्वस्य सूतसंहितादिषु विस्पष्टमेव विधीयमानत्वात्। तथा चोक्तं सूतसंहितायां

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्यादुद्धूलनं मुदा।
ओमोमिति च त्रिः प्रोच्य परहंसस्त्रिपुण्ड्रकं॥ इति।

तदेवं विद्वत्संन्यासिनां विविदिषासंन्यासिनां च धर्माः संक्षेपतोऽत्र निरूपिताः। यद्यपि यतिधर्मसंग्रहादिषु सर्वधर्माणां सविस्तरं निरूपितत्वात् ग्रन्थस्यास्य उत्थितिरेव नास्ति, तथापि अद्यतनानां प्राज्ञंमन्यानां तादृशग्रन्थेषु अनादरातिशयं अप्रामाणिकत्वबुद्धिं च समवलोक्य, प्रामाणिकग्रन्थानां

तेषां श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यविरुद्धतां प्रसाधयितुमेवास्माकमयमुद्यमः; न तु अपूर्वार्थनिरूपणे इति विदांकुर्वन्तु विद्वन्मणयः। गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमो नमः॥

पूर्वाचार्यवचोविचाररचनास्वत्यादरं बिभ्रता
सर्वश्रुत्यविरोधसाधनविधावौत्सुक्यमासेदुषा।
श्रीमत्पारमहंस्यधर्मसरणिं स्पष्टं विजिज्ञासता
तद्धर्मः पटुयुक्तिभिः स्फुटतरं मीमांसितोऽसौ मया॥

विद्वत्संन्यासभाजामथ च विविदिषान्यासिनां धर्मभेदाः
प्रायस्संसृष्टरूपाः श्रुतिषु निगदिताः प्राकृतैर्दुर्विवेचाः।
ऐदम्पर्येण तेषां विभजनसरणिं साधवो येऽर्थयन्ते
तत्तादृग्वैदिकानामुपकृतिविधये गुंफितोऽयं निबन्धः॥

कर्मन्दिधर्ममीमांसा सेयमानन्ददायिनी।
अर्पिताऽभीष्टफलयोरार्पिता गुरुपादयोः॥

इति श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्कित श्रीशिवानन्दतीर्थस्वामिकरकमलसंजातेन सच्चिदानन्दतीर्थाख्येन भिक्षुणा संग्रथितेयं
पारमहंस्यधर्ममीमांसा
समाप्ता

॥ ओं तत् सत्॥

